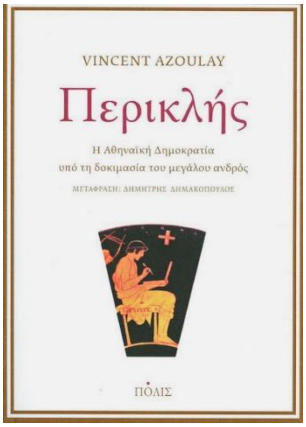
Άτομο και δημοκρατία: Η θέση του «μεγάλου ανδρός»

(αντίστοιχο κεφάλαιο στο έργο του *Vincent Azoulay*
- ΠΕΡΙΚΛΗΣ
Η Αθηναϊκή δημοκρατία υπό τη δοκιμασία του μεγάλου ανδρός-)

Φτάνοντας στο τέλος αυτής της βιογραφικής Οδύσσειας, απομένει πλέον, αν όχι να επιστρέφουμε στις ακτές της Ιθάκης, να επανέλθουμε στα ερωτήματα που αποτέλεσαν την αφετηρία για το ταξίδι. Ο Περικλής ήταν ένας πανίσχυρος ηγέτης ή απλώς μια φευγαλέα μορφή; Ποια είναι η σχέση ανάμεσα στη δράση του στρατηγού και τη λαϊκή βούληση; Μπορεί κανείς να περιοριστεί στην ωμή διαπίστωση του Θουκυδίδη, στο τέλος της εγκωμιαστικής του νεκρολογίας: («Το πολίτευμα λεγόταν μεν δημοκρατία, στην πραγματικότητα όμως διαμορφωνόταν σε διακυβέρνηση από τον πρώτο πολίτη»).[1] Διαβάζοντας τους αρχαίους συγγραφείς, δεν χωρεί αμφιβολία. Η μοναρχία του Περικλή έγινε αντικείμενο θεωρητικής ανάλυσης από τον Θουκυδίδη· έγινε επίσης ένα από τα αγαπημένα μοτίβα των κωμικών ποιητών, που ήταν πάντα πρόθυμοι να τον παρουσιάσουν ως αδίστακτο τύραννο. Οι θαυμαστές και οι επικριτές του είναι διατεθειμένοι να συμφωνήσουν σε ένα και μόνο σημείο: την κυρίαρχη θέση του στην πόλη. Οι μεν, όπως ο Θουκυδίδης, τον παρουσιάζουν ως ηγεμόνα που ευεργέτησε την πόλη, οι δε ως επικίνδυνο τύραννο που διέφθειρε τους συμπολίτες του. Και στις δύο περιπτώσεις, ο *δήμος* εμφανίζεται ως απλό ανδρείκελο στα χέρια του. Με τη θέσπιση των μισθών και την πολιτική των μεγάλα , έργων, ο Αθηναίος στρατηγός ενήργησε, σύμφωνα με αυτή την άποψη, ως μονάρχης που μοίραζε απλόχερα ευεργεσίες στους παθητικούς, ή μάλλον απαθείς, υπηκόους του.

Τούτη η θεώρηση, που παραδίδεται από πολλούς αρχαίους συγγραφείς, πρέπει να αντιμετωπιστεί κριτικά και να ενταχθεί στο ιστορικό της πλαίσιο, επειδή αποσιωπά τους διάφορους μηχανισμούς ελέγχου της εξουσίας των αξιωματούχων στην Αθήνα, και, πρώτα απ' όλα, του ίδιου τού Περικλή. Από τη μία, εκείνος έπρεπε πάντοτε να διαβουλεύεται και να συμβιβάζεται με τους υπόλοιπους στρατηγούς, γεγονός που περιόριζε de facto την επιρροή του, και ταυτόχρονα, όπως οποιοδήποτε μέλος της ελίτ, βρισκόταν υπό τον ποικιλόμορφο λαϊκό έλεγχο. Στο επίπεδο των θεσμών, η εξουσία του γινόταν συχνά αντικείμενο αμφισβήτησης: υπήρχε η υποχρέωση λογοδοσίας, η απειλή του εξοστρακισμού, η πιθανότητα δίκης για εσχάτη προδοσία. Σε κοινωνικό και τελετουργικό επίπεδο, ο Περικλής ήταν υποχρεωμένος να δέχεται πολυάριθμες επιθέσεις στο θέατρο, από μέρους των κωμωδιογράφων, να απαντά στις επίμονες φήμες για την ιδιωτική και δημόσια διαγωγή του, να υπομένει την οχλαγωγία στις λαϊκές συνελεύσεις. Η επίδρασή του στο πεπρωμένο της πόλης είναι αδιαμφισβήτητη, ήταν όμως αναγκασμένος να υπολογίζει τις λαϊκές προσδοκίες και, κατά συνέπεια, να υιοθετεί μια στάση συνεπή προς το δημοκρατικό ήθος. Ο Περικλής όχι απλώς δεν κυβέρνησε την Αθήνα ως μονάρχης, αλλά βρισκόταν μονίμως υπό πίεση, στο πλαίσιο της συνεχούς ενίσχυσης της κυριαρχίας του δήμου.

[1] Θουκυδίδης, *Ιστορία*, Β 65, 9.

«Περικλής ο Ολύμπιος»: Ενός ανδρός αρχή;
Μονάρχης και τύραννος

Απευθυνόμενος στους Αθηναίους, στις αρχές του 4ου αιώνα, ο ρήτορας Λυσίας δήλωνε, αδιαφορώντας παντελώς για την ιστορική ακρίβεια, ότι «οι πρόγονοί μας επέλεξαν ως νομοθέτες τον Σάλωνα, τον Θεμιστοκλή και τον Περικλή».[2] Ούτε ο Κλεισθένης ούτε ο Εφιάλτης συμπεριλαμβάνονται σ' αυτή την εξιδανικευμένη αναφορά στο πολίτευμα των προγόνων, την πάτριο πολιτεία. Μια τέτοια ελλιπής παρουσίαση δεν πρέπει να μας εκπλήσσει: «Ο λόγος είναι ότι, στη νοοτροπία των Αθηναίων, δεν υπάρχει καμία θεσμική καινοτομία που να μπορεί να τοποθετηθεί έξω από τα όρια κάποιων μεγάλων περιόδων οι οποίοι ταυτίζονται με έναν άνδρα γνωστό και αναγνωρισμένο από την κοινότητα».[3] Πρόκειται για έναν γνωστό μηχανισμό που χαρακτηρίζει τον αρχαίο ελληνικό χώρο: κάθε ιστορική μεταβολή αποδίδεται σε έναν μεγάλο άνδρα. Καθώς, με το πέρασμα του χρόνου, ξεθώριαζε η ανάμνηση των γεγονότων, η συλλογική μνήμη κατέφευγε σε μια διαδικασία απλούστευσης, η οποία έτεινε να συγκεντρώνει μέτρα ποικίλης προέλευσης γύρω από κάποιες ηγετικές μορφές. Έτσι, μολονότι η συγκρότηση του σπαρτιατικού κόσμου είχε πραγματοποιηθεί σταδιακά, οι Σπαρτιάτες απέδιδαν ένα σύνολο οικονομικών, κοινωνικών και θεσμικών μεταρρυθμίσεων σε έναν και μοναδικό -σχεδόν μυθικό- νομοθέτη, τον Λυκούργο· με τον ίδιο τρόπο, οι Αθηναίοι συνέδεαν το όνομα του Θησέα με τη συγκρότηση της πόλης τους σε πολιτική κοινότητα -πρόκειται για τον περίφημο συνοικισμό-, παρόλο που είναι φανερό ότι αυτή η διαδικασία καλύπτει πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα.

Οι αρχαίοι συγγραφείς έτειναν να αποδίδουν σε ορισμένους πολιτικούς άνδρες πολύ περισσότερα απ' όσα είχαν κάνει στην πραγματικότητα, με κίνδυνο να αφήσουν στη σκιά άλλους, εξίσου σημαντικούς πρωταγωνιστές της ιστορίας τους. Ο Κλεισθένης παρέμεινε στη σκιά του Σόλωνα -ο οποίος κρίθηκε πιο συναινετικός-, όπως ακριβώς ο Εφιάλτης κατέληξε να μην είναι τίποτα παραπάνω από απλή μαριονέτα στα χέρια του Περικλή:[4] αυτή η διαδικασία σχηματοποίησης και συμπύκνωσης, η οποία είχε ξεκινήσει ήδη από τον 5ο αιώνα, βρήκε την πληρέστερη έκφρασή της στον Βίο του Πλουτάρχου, όπου ο Περικλής παρουσιάζεται ως ο ουρανόπεμπτος άνδρας της Πεντηκονταετίας.

Θα πρέπει, συνεπώς, να αναθεωρήσουμε την εικόνα ενός πανίσχυρου Περικλή , με πρόσχημα ότι μαρτυρεί την παραμορφωτική λειτουργία της συλλογικής μνήμης, η οποία μάλιστα ενισχύεται από το εννοιολογικό υπόβαθρο των αρχαίων συγγραφέων; Ένα τέτοιο συμπέρασμα θα ήταν τουλάχιστον βεβιασμένο. Αυτή η προσωποποίηση δεν είναι μόνο μια ανακατασκευή a posteriori, αλλά μια θεώρηση που είχε αρχίσει να διαμορφώνεται ήδη από τον 5ο αιώνα, όπως άλλωστε επιβεβαιώνεται από πολλές ενδείξεις. Ο Θουκυδίδης τον παρουσίαζε ήδη ως «πρώτο ανάμεσα στους Αθηναίους»,[5] να δεσπόζει, πέρα από κάθε αμφισβήτηση, στα πολιτικά πράγματα της πόλης. Διαβάζοντας την Ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου, σχηματίζουμε την εντύπωση ότι ο Περικλής μόλις και μετά βίας ανήκει στην κοινότητα των πολιτών τόσο προκλητική είναι η υπεροχή του: αντιμετωπίζει μόνος του την οργή όλων των Αθηναίων, οι οποίοι συγκροτούν απέναντι του ένα ομοιογενές σύνολο· στο τέλος, όμως, υποχρεώνει σύμπασα την πόλιν, με μόνο όπλο τη δύναμη του λόγου του, να

---

[2] Λυσίας, *Κατά Νικομάχου*, 30, 28.

[3] P. Brun, «Lycurgue d'Athenes: un legislateur?», στο P. Sineux (επιμ.), *Le legislateur et la loidans l'Antiquite. Hommages a Frangoise Ruze,* Καν 2005, σ. 187-199, εδώ σ. 197.

[4] Συνεχίζοντας την παράδοση του Πλουτάρχου, ο Gustave Glotz αποδίδει στον Εφιάλτη τον ρόλο του «υπαρχηγού τού Περικλή» (*Histoire grecque*, τ. II, Παρίσι 1931, σ. 133). Αντίθετα, ο E. Will δεν αναγνωρίζει στον Περικλή την παραμικρή ανάμειξη σ' αυτές τις μεταρρυθμίσεις (*Le monde grec et l'orient*, τ. 1, Παρίσι 1972, σ. 172). Βλ. κεφάλαιο 1, σ.53-55.

[5] Θουκυδίδης, *Ιστορία,* Α 139, 4.

παραδεχτεί την ανωτερότητά του, να του αναγνωρίσει την αρχή.[6] Για τον Θουκυδίδη, ο στρατηγός είχε πετύχει ένα θαύμα, κάνοντας τον λαό να του υποταχθεί με τη συγκατάθεσή του: ο Περικλής «μπορούσε να ελέγχει το λαό αβίαστα (*κατεῖχε τό πλῆθος ἐλευθέρως*), και δεν αγόταν από το δήμο αλλά μάλλον οδηγούσε αυτός το δήμο».[7]

Ο αρχαίος ιστορικός δεν είναι ο μόνος που κάνει αυτή τη διαπίστωση. Όσο ο Περικλής ήταν εν ζωή, οι κωμικοί ποιητές ήταν πάντα πρόθυμοι να παρουσιάσουν την παντοδυναμία του στη σκηνή· σκοπός τους, όμως, ήταν να την επικρίνουν, φτάνοντας μάλιστα στο σημείο να συγκρίνουν τον Αθηναίο ηγέτη με τον Δία. Ο συσχετισμός αυτός δεν ήταν διόλου εγκωμιαστικός: χαρακτηρίζοντάς τον «Ολύμπιο», υπογράμμιζαν την ύβριν του.[8] Και, πέρα από αυτή την προκλητική προσωνυμία, τον απεικόνιζαν επίσης ως κάποιον που κατείχε σχεδόν απόλυτη εξουσία. Σύμφωνα με τον Τηλεκλείδη, έναν κωμωδιογράφο σύγχρονο του Περικλή, οι Αθηναίοι τού είχαν παραδώσει «και τους φόρους των πόλεων και τις ίδιες τις πόλεις, άλλες να τις δένει κι άλλες να τις λύνει, και τα λίθινα τείχη, άλλα να τα χτίζει κι άλλα να τα γκρεμίζει· τα πάντα: το δικαίωμα να κάνει σπονδές, τη δύναμη, την εξουσία, την ειρήνη, τον πλούτο και την ευδαιμονία».[9] Ο Αθηναίος ηγέτης δεν έκανε, δηλαδή, ό,τι ήθελε μόνο σε θέματα εξωτερικής πολιτικής, αλλά και στο εσωτερικό της πόλης: αν πιστέψει κανείς τον ποιητή, οι πολίτες είχαν παραιτηθεί από την κυριαρχία που κατείχαν, προς όφελος του Περικλή.

Υπήρχε και κάτι ακόμα πιο ανησυχητικό: μια γερά ριζωμένη παράδοση συνέδεε τον Περικλή με τους Πεισιστρατίδες, τους τυράννους που είχαν κυβερνήσει την Αθήνα. Αυτό το μελανό στίγμα. διαφαίνεται ήδη -ανάμεσα στις λέξεις, χωρίς να διατυπώνεται ρητά-σε μια διφορούμενη αφήγηση της γέννησής του, που παραδίδεται από τον Ηρόδοτο: λίγο πριν γεννήσει τον Περικλή, η μητέρα του είχε ονειρευτεί πως θα έφερνε στον κόσμο ένα λιοντάρι.[10] Η αναλογία αυτή παραπέμπει στη γέννηση ενός μυθικού ήρωα,[11] ήταν όμως τουλάχιστον αμφιλεγόμενη στο πλαίσιο μιας δημοκρατικής πολιτείας, καθώς συνέδεε τον Περικλή με τον τύραννο της Κορίνθου, τον Κύψελο, η μητέρα του οποίου είχε δει ένα παρόμοιο όνειρο· τον συνέδεε όμως και με τον Ίππαρχο, γιο του τυράννου Πεισιστράτου, ο οποίος, σε ένα όνειρο, είχε παρομοιαστεί με λιοντάρι, καταδικασμένο σε μια ολέθρια μοίρα.[12]

Για τους αντιπάλους του, αυτό το όνειρο δεν ήταν ο μόνος δεσμός ανάμεσα στον Περικλή και τους τυράννους της Αθήνας. Ακόμα και η φυσιογνωμία του τον καθιστούσε ύποπτο. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο, «φαίνεται πως η μορφή του έμοιαζε με τη φυσιογνωμία του Πεισιστράτου και, επειδή είχε γλυκιά φωνή και ο λόγος του έρρεε γρήγορα κι άνετα στη συζήτηση, αυτή η ομοιότητα τρόμαζε τους μεγαλύτερους σε ηλικία».[13] Και, πέρα από τη φυσιογνωμία του, το δίκτυο των φίλων του έφερνε στον νου των Αθηναίων την ανάμνηση της τυραννίας, καθώς τα κοντινά του πρόσωπα χαρακτηρίζονταν «νέοι Πεισιστρατίδες».[14]

Ίσως ένας από τους λόγους που ο Περικλής συγκρίθηκε με αυτά τα σκοτεινά ιστορικά πρόσωπα ήταν και η πολιτική που ακολούθησε. Από ορισμένες απόψεις, οι ενέργειές του στην ηγεσία της πόλης μπορεί πράγματι να θύμιζαν κάποιες πρωτοβουλίες των τυράννων της Αθήνας. Με την αναδιοργάνωση των Μεγάλων Παναθηναίων, σκοπός της οποίας ήταν

---

[6] Θουκυδίδης, *Ιστορία*, Β 65, 1-2.

[7] Θουκυδίδης, *Ιστορία*, Β65, 8.

[8] Βλ. κεφάλαιο 8, σ. 202-204.

[9] Πλούταρχος, *Περικλής*, 16, 2 (απόσπ. 45 Κ. Λ.).

[10] Ηρόδοτος, *Ερατώ*, 131. Βλ. κεφάλαιο 1, ο. 40.

[11] Ο Ηρακλής και ο Αχιλλέας είχαν καρδιά λιονταριού: Ιρβλ. Όμηρος, *Ιλιάδα*, Ε, στ. 639, *Οδύσσεια*, λ, στ. 267, και Ησίοδος, *Θεογονία*, οι. 1007.

[12] Ηρόδοτος, *Τερψιχόρη*, 56,1. Στο όνειρο αυτό, κάποιος είχε απευθύνει στον Ίππαρχο τους εξής αινιγματικούς στίχους: «Άντεξε, λιοντάρι, τ' αβάσταχτα παθήματα με καρτερική καρδιά».

[13] Πλούταρχος, *Περικλής*, 7, 1.

[14] Πλούταρχος, *Περικλής*, 16, 1.

να τονιστεί η σημασία των μουσικών αγώνων, ο Περικλής εμφανιζόταν ως συνεχιστής του Πεισιστράτου, ο οποίος, αν δεν είχε θεσπίσει την κορυφαία γιορτή της Αθήνας, της είχε τουλάχιστον προσδώσει νέα λαμπρότητα.[15] Με τον ίδιο τρόπο, η πολιτική του στον τομέα των δημοσίων έργων παρέπεμπε στο τυραννικό παρελθόν της πόλης: ο γιγαντισμός του Παρθενώνα ήταν αδύνατον να μη θεωρηθεί ότι αναπαρήγετο προηγούμενο του τεράστιου ναού του Ολυμπίου Διός, ενός μνημείου που θεμελίωσαν οι Πεισιστρατίδες γύρω στο 515 π.Χ. στα νότια της Ακρόπολης, χωρίς να προλάβουν να ολοκληρώσουν την ανέγερσή του.[16] Παρουσιάζοντας τον εξωραϊσμό της πόλης ως σύμπτωμα μιας «απροκάλυπτης τυραννίας» -όπως λέει ο Πλούταρχος-,[17] οι αντίπαλοι του Περικλή ήλπιζαν πιθανότατα να συνδέσουν την πολιτική των μεγάλων μνημείων που προωθούσε ο Αθηναίος ηγέτης με τη μισητή ανάμνηση των Πεισιστρατιδών.

Το πρόγραμμα ανέγερσης μεγάλων μνημείων στην Ακρόπολη έπαιξε καίριο ρόλο στη διαδικασία που οδήγησε στην απεικόνιση του Περικλή ως πανίσχυρου μονάρχη. Οι αρχαίες πηγές παρουσίασαν την εξουσία του με τρόπο που θυμίζει τον Παρθενώνα -μεγαλοπρεπή, να εμπνέει δέος, ακόμα και αφόρητα καταπιεστική-, μετατρέποντας έναν εκλεγμένο αξιωματούχο σε αυτοκράτορα -αρχιτέκτονα, ο οποίος δρα χωρίς να υπόκειται σε οποιοσδήποτε μορφής λαϊκό έλεγχο.

Τα μνημεία του αυτοκράτορα

Αν ο Πλούταρχος θαύμαζε τόσο τον Περικλή, μολονότι του καταλόγιζε ότι άσκησε «δημαγωγική» πολιτική, ήταν, πρώτα απ' όλα, εξαιτίας αυτών των μεγάλων έργων με τα οποία τον συσχέτισε στενά. Στην τελική σύγκριση του Περικλή και του Φάβιου Μάξιμου, ο βιογράφος εξέφραζε τον άπειρο θαυμασμό του για εκείνα τα οικοδομήματα που, κατά κάποιον τρόπο, εξύψωναν το κύρος της Ελλάδας απέναντι στη θριαμβεύουσα Ρώμη των πρώτων αιώνων της αυτοκρατορικής περιόδου: «Όσον αφορά τα μεγάλα έργα, την ανέγερση ναών και μνημείων με τα οποία στόλισε την Αθήνα, όλες οι προσπάθειες που έγιναν στη Ρώμη στον τομέα αυτό, πριν από την εποχή των Καισάρων, δεν μπορούν να συγκριθούν μαζί τους».[18] Ο Πλούταρχος συγκρίνει ρητά το έργο του Περικλή με το έργο των Καισάρων: αυτή η πολιτική των μεγάλων μνημείων κάνει τον Περικλή να φαντάζει ως πρόδρομος των Ρωμαίων αυτοκρατόρων και ιδίως του Αδριανού, ο οποίος, κινούμενος από τον φιλελληνισμό του, αναστήλωσε, ακριβώς την εποχή κατά την οποία έγραφε ο Πλούταρχος, τα οικοδομήματα που είχαν ανεγερθεί στα χρόνια του Περικλή.[19]

Πρόκειται απλώς για μια μεταγενέστερη θεώρηση η οποία γεννήθηκε την περίοδο που ο Πλούταρχος έγραφε τους Βίους, για μια προβολή στοιχείων του μοντέλου της αυτοκρατορικής Ρώμης στην Αθήνα του Περικλή; Σε καμία περίπτωση. Ήδη από την εποχή του, το όνομα του Περικλή είχε συνδεθεί στενά με τα μνημεία που χτίστηκαν όταν ο στρατηγός βρισκόταν στο απόγειο της σταδιοδρομίας του. Οι κωμωδιογράφοι τον παρουσίαζαν να φορά το Ωδείο

---

[15] Το 566 π.Χ. μια πανάρχαιη γιορτή προς τιμήν της Αθηνάς αναδιοργανώθηκε και εξελίχθηκε στον εορτασμό των Μεγάλων Παναθηναίων. Για τον ρόλο που εικάζεται ότι έπαιξε ο Πεισίστρατος σ' αυτή τη μεταβολή, βλ. J. Neils, *Goddess and Polis. The Panathenaic Festival in Ancient Athens*, Ανόβερο-Πρίνστον 1992, σ. 20. Βλ. επίσης G. Nagy, Poetry as Performance: Homer and Beyond, Κέμπριτζ-Νέα Υόρκη 1996 (γαλλ. έκδ.: *La poesie en acte*, Παρίσι 2000, σ. 140, σημ. 21 και 22). Για τον Περικλή και τα Παναθήναια, βλ. κεφάλαιο 8, σ. 191-192.

[16] Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 5,11, 1313b 23.

[17] Πλούταρχος, *Περικλής*, 12, 2.

[18] Πλούταρχος, *Περικλέους και Φαβίου Μαξίμου σύγκρισις*, 30, 7 (3, 7).

[19] Βλ. σχετικά R. Etienne, *Athenes, espaces urbains et histoire. Des origins a la fin du IIIe siècle apres J.-C.*, Παρίσι 2004, ο. 190-205 («La nouvelle Athenes d' Hadrien» [«Η νέα Αθήνα του Αδριανού»]).

στο κεφάλι ίου,[20] ενώ, έναν αιώνα αργότερα, ο Αθηναίος ρήτορας Λυκούργος, ο οποίος προώθησε επίσης μια πολιτική μεγάλων έργων -ολοκλήρωσε την κατασκευή του πέτρινου θεάτρου του Διονύσου, αναδιαμόρφωσε την Πνύκα και αναστήλωσε τους ναούς της Ακρόπολης-, έγραφε: «Ο Περικλής, ο οποίος κατέκτησε τη Σάμο, την Εύβοια και την Αίγινα, έχτισε τα Προπύλαια, το Ωδείο και τον Παρθενώνα, συγκέντρωσε δέκα χιλιάδες τάλαντα στην Ακρόπολη, τιμήθηκε μόνο με ένα απλό στεφάνι από κλαδί ελιάς».[21]

Ωστόσο, αυτή η εικόνα του Περικλή στον ρόλο του θεμελιωτή μεγάλων έργων, μολονότι επανέρχεται συνεχώς στις αρχαίες πηγές, πρέπει, για πολλούς λόγους, να εξεταστεί πιο προσεκτικά.

Πρώτα απ' όλα, οφείλουμε να διακρίνουμε ανάμεσα στα οικοδομήματα που είναι «περίκλεια» επειδή ο ίδιος ο Περικλής πρότεινε την ανέγερσή τους και τα μνημεία που είναι «περίκλεια» απλώς και μόνο επειδή χτίστηκαν την εποχή που ο Αθηναίος ηγέτης ασκούσε μεγάλη επιρροή στην πόλη.[22] Αν εμπιστευθούμε τη μαρτυρία του Λυκούργου, μόνο το Ωδείο, ο Παρθενώνας και τα Προπύλαια -τρία μνημεία που χτίστηκαν μέσα στην πενταετία 437-433 π.Χ.- μπορούν να αποδοθούν σε πρωτοβουλία του Περικλή. Είναι αλήθεια ότι έπαιξε επίσης ρόλο στην κατασκευή των Μακρών Τειχών, τα οποία άλλωστε αποτελούσαν βασικό στοιχείο της αμυντικής του στρατηγικής. Ωστόσο, δεν ήταν ο μόνος που συμμετείχε στην ανέγερσή τους: ο Θουκυδίδης δεν αναφέρει καν το όνομά του,[23] ενώ ο πλατωνικός Σωκράτης τον συνδέει μόνο με το εσωτερικό τείχος, παράλληλο με το βόρειο τείχος που συνέδεε την πόλη με τον Πειραιά.[24]

Κατά δεύτερο λόγο, πρέπει να περιοριστεί η έκταση της επιρροής που υποτίθεται ότι άσκησε ο Περικλής, όσον αφορά τα έργα στα οποία είχε εμπλακεί άμεσα. Είναι τουλάχιστον καταχρηστική η χρήση της έκφρασης «τα έργα του Περικλή», σαν να αναφέρεται κανείς στους «άθλους του Ηρακλή»! Ο Περικλής δεν είναι βασιλιάς της Ελληνιστικής Εποχής, ούτε Ρωμαίος αυτοκράτορας, που αποφασίζει μόνος του, σαν απόλυτος κυρίαρχος του κράτους, να θεμελιώσει κάποια μνημεία. Κάθε πρόταση έπρεπε να υποβάλλεται στην Εκκλησία του Δήμου, η οποία εξασφάλιζε επίσης τη χρηματοδότηση του έργου· οι αρχιτέκτονες ετοίμαζαν σχέδια, μακέτες και προϋπολογισμούς που έπρεπε να εγκριθούν από τη Βουλή· οι αξιωματούχοι προέβαιναν έπειτα στην ανάθεση[25] της υλοποίησής τους· η πορεία των εργασιών ελεγχόταν σχολαστικά από το σώμα των δέκα επιστατών που εκλέγονταν από την Εκκλησία του Δήμου.

Σε αυτό το πλαίσιο, όταν ο Πλούταρχος διαβεβαιώνει ότι το Ωδείο χτίστηκε «υπό την επιστασία του Περικλή (*ἐπιστατοῦντος* [...] *Περικλέους*)»,[26] είναι φανερό ότι διαστρεβλώνει! ην πραγματικότητα. Η διατύπωση αυτή μπορεί να ερμηνευθεί μόνο με δύο τρόπους: είτε ο Πλούταρχος εννοεί ότι ο Περικλής εξελέγη από τον δήμο στο αξίωμα του επιστάτη -είχε δηλαδή την ευθύνη της επίβλεψης του εργοταξίου-, ξεχνώντας όμως ότι, στην περίπτωση αυτή, έπρεπε να βρίσκεται σε διαρκή συνεννόηση με τα άλλα εννέα μέλη της

---

[20] Πλούταρχος, *Περικλής*, 13, 10 (Κρατίνος, *Θράτται*, απόσπ. 73 Κ.-Α.).

[21] Λυκούργος [*Κατά Κηφισοδότου υπέρ των Δημάδου τιμών*], απόσπ. 8,2.

[22] Βλ. σχετικά J.M. Hurwit, *The Acropolis in the Age of Pericles*, Κέμπριτζ 2004, κεφ. 3, «Pericles, Athens and the Building Program», σ. 98.

[23]Θουκυδίδης, Ιστορία, Α 107, 1: «Αυτή περίπου την εποχή άρχισαν οι Αθηναίοι να χτίζουν και τα Μακρά τείχη...»

[24] Πλάτων, Γοργίας, 455e: «[Γοργίας: (Ξέρεις βέβαια ότι οι ναύσταθμοι αυτοί και τα τείχη της Αθήνας και η κατασκευή των λιμανιών έχουν γίνει τα μεν σύμφωνα με τις συμβουλές ι ου Θεμιστοκλή, τα δε με τις συμβουλές του Περικλή, αλλά όχι με τις συμβουλές των τεχνιτών που τα έχτισαν. [Σωκράτης:] [...] Όσο για τον Περικλή, τον άκουγα και εγώ ο ίδιος, όταν πρότεινε να κατασκευαστεί το εσωτερικό τείχος».

[25] Βλ. σχετικά τις διαφωτιστικές παρατηρήσεις τού P. Brule (*Pericles*, ό.π., σ. 97).

[26] Πλούταρχος, *Περικλής*, 13,9.

επιτροπής·[27] είτε έχει στο μυαλό του την αρμοδιότητα μιας γενικής επιστασίας των έργων, για την οποία όμως οι πηγές της εποχής δεν αναφέρουν τίποτε απολύτως.

Εξίσου προσεκτικά πρέπει να αντιμετωπιστεί η μαρτυρία του Πλουτάρχου για τα μνημεία της Ακρόπολης: σύμφωνα με τον βιογράφο, «ο Φειδίας διηύθυνε τα πάντα και επέβλεπε όλους τους τεχνίτες στο όνομα της φιλίας του με τον Περικλή».[28] Πρώτα απ' όλα, μόνο το άγαλμα της Αθηνάς Παρθένου μπορεί να αποδοθεί στον ίδιο τον Φειδία· από την άλλη, ο Περικλής έπρεπε να πείθει κάθε φορά την Εκκλησία του Δήμου να εγκρίνει με την ψήφο της τα σχέδιά του και, οι η συνέχεια, να τα υποβάλλει σε διαδικασίες ελέγχου που δεν μπορούσε να τις επηρεάσει επισήμως. Οι αρχαίοι συγγραφείς, λοιπόν, έτειναν να αποδίδουν στον ηγέτη μνημεία που χτίστηκαν από τον λαό και στο όνομα του λαού. Αυτή η αναντιστοιχία καθίσταται εμφανής όταν υπάρχει η δυνατότητα αντιπαραβολής των φιλολογικών πηγών και των επιγραφικών τεκμηρίων: ενώ ο Πλούταρχος ισχυρίζεται ότι το μνημειακό άγαλμα της Αθηνάς Υγείας στήθηκε προς τιμήν του Περικλή, η επιγραφή στο βάθρο του, που βρέθηκε στην Ακρόπολη , αναφέρεται μόνο στους Αθηναίους, χωρίς να κάνει λόγο για τον στρατηγό.[29]

Ωστόσο, ένα ακανθώδες ερώτημα παραμένει ανοιχτό. Πώς να αντιμετωπίσουμε τη μαρτυρία του ρήτορα Λυκούργου ο οποίος, έναν αιώνα αργότερα, προσωποποιούσε στον ύψιστο βαθμό τα μεγάλα έργα που πραγματοποιήθηκαν ανάμεσα στο 450 και το 430 π.Χ.; Αυτή η μεροληπτική παρουσίαση εξηγείται αν την εντάξουμε στο πλαίσιο της εποχής της. Είναι φανερό πού αποσκοπεί αυτό το παιχνίδι των αναφορών στο παρελθόν: ο Λυκούργος, ο οποίος αναστήλωσε τα μνημεία της Ακρόπολης, επιδίωκε να προσδώσει μεγαλύτερη αξία στο έργο του επικαλούμενος την ανάμνηση του Περικλή. Μεγεθύνοντας το ανάστημα του στρατηγού, ήθελε να κάνει και το δικό του να φαντάζει μεγαλύτερο.

Δεν θα έπρεπε, λοιπόν, να αναγνωρίσουμε στον Περικλή καμία συμβολή στα μεγάλα εργοτάξια που, από τα μέσα του 5ου αιώνα, πολλαπλασιάζονταν στην Αθήνα, από την Ακρόπολη ώς το Σούνιο; Θα αποτελούσε υπερβολή να φτάσει κανείς στο άλλο άκρο. Υπάρχουν ορισμένα τεκμήρια που μας επιτρέπουν να διακρίνουμε πώς διαρθρώνονταν, στο πλαίσιο αυτής της συντονισμένης μνημειακής πολιτικής, η συλλογική βούληση και η ατομική πρωτοβουλία. Για να κατανοήσουμε καλύτερα το ζήτημα, θα χρειαστεί να εγκαταλείψουμε το πεδίο της αρχιτεκτονικής των μεγάλων μαρμάρινων μνημείων και να στρέψουμε το ενδιαφέρον μας σε φαινομενικά ταπεινότερες κατασκευές, όπως οι κρήνες. Ένα ψήφισμα, που χρονολογείται ανάμεσα στο 440 και το 430 π.Χ., αναφέρεται στην κατασκευή μιας κρήνης στην Ελευσίνα. Η επιγραφή, που δεν βρέθηκε ανέπαφη, προσδιορίζει τον τρόπο με τον οποίο χρηματοδοτήθηκε η κατασκευή: η Εκκλησία του Δήμου τιμά μεν τον Περικλή, τον Πάραλο, τον Ξάνθιππο και τους υπόλοιπους γιους του, αλλά αποφασίζει να καλύψει τη δαπάνη με χρήματα που προέρχονται από συμμαχικές εισφορές.[30] Αν και το όνομα του Περικλή χρειάστηκε να αποκατασταθεί από τους επιγραφολόγους, το ψήφισμα μας επιτρέπει να ανασυνθέσουμε, με αρκετά πειστικό τρόπο, τη διαδικασία κατασκευής της κρήνης. Σε πρώτη φάση, ο Περικλής και οι γιοι του προσφέρθηκαν να χρηματοδοτήσουν, με δικούς τους πόρους, ένα μέρος ή και το σύνολο της κατασκευής του μνημείου. Η κίνηση αυτή δείχνει ότι επιδίωκαν να κερδίσουν την εύνοια του δήμου: ο ανεφοδιασμός σε νερό ήταν ζήτημα ζωτικής σημασίας σε μια μεσογειακή χώρα που ψηνόταν από τον ήλιο, φτωχή σε υδάτινους πόρους,[31] και

---

[27] Βλ. P. Brule, ό.π.

[28] Πλούταρχος, *Περικλής*, 13,9.

[29] Πρβλ. Πλούταρχος, *Περικλής*, 13,13 και ICI^3 506 (=Syll. 3 1001): «*Ἀθηναῖοι τε καί Ἀθηναῖαι τῇ Ὑγείᾳ. Πύρρος ἐποίησεν Ἀθηναῖος*». Βλ. κεφάλαιοδ, σ. 200-202.

[30] IGI 49, στ. 13-14.

[31] Θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι ο πληθυσμός ίου Πειραιά, του επινείου της Αθήνας, υπολόγιζε αποκλειστικά σε δεξαμενές για τον ανεφοδιασμό του σε νερό. Αυτό το έργο εντασσόταν στο πολύ ευρύτερο πλαίσιο μιας πολιτικής η οποία είχε στόχο την εγγύηση της καλής διαβίωσης των Αθηναίων, σε περίπτωση πολέμου. Βλ.

μάλιστα όχι μόνο για λόγους επιβίωσης, αλλά και για την πραγματοποίηση πολυάριθμων ιδιωτικών και δημόσιων τελετών, όπως οι εξαγνισμοί και οι θυσίες, τα γαμήλια λουτρά ή η περιποίηση των νεκρών. Ο δήμος εξέφρασε τις ευχαριστίες του, απέρριψε όμως την προσφορά τους και χρηματοδότησε, τελικά, το έργο αντλώντας πόρους από τις εισφορές των συμμάχων.[32]

Αυτή τη διαλεκτική σχέση ανάμεσα στην ατομική πρωτοβουλία και τον λαϊκό έλεγχο απηχεί ένα επεισόδιο που παραδίδεται από τον Πλούταρχο· πρόκειται για ένα στιγμιότυπο της διαμάχης που ξέσπασε γύρω από το ζήτημα της χρηματοδότησης των μεγάλων έργων:

> «Οι ρήτορες που ανήκαν στο στρατόπεδο του Θουκυδίδη έκαναν πολύ θόρυβο κατηγορώντας τον Περικλή ότι διασπάθιζε τα αποθέματα και ξόδευε τις προσόδους της πόλης. Εκείνος τότε, κατά τη διάρκεια της συνέλευσης, ρώτησε τον δήμο αν νόμιζε πως είχε ξοδέψει πολλά. Κι όταν του απάντησαν "Πάρα πολλά", τους είπε: "Τότε τις δαπάνες αυτές θα τις καλύψω με δικά μου χρήματα, όχι με δικά σας. Θα βάλω όμως το δικό μου όνομα στις επιγραφές [*ἰδίαν ἐμαυτοῦ ποιήσομαι την ἐπιγραφήν*) που αφιερώνουν αυτά τα μνημεία στους θεούς". Όταν ο Περικλής πρόφερε αυτές τις λέξεις, είτε από θαυμασμό για τη μεγαλοφροσύνη του είτε για να μην τον αφήσουν να τους στερήσει τη δόξα των έργων, εκείνοι ξέσπασαν σε φωνές και του ζήτησαν να αντλήσει πόρους από το δημόσιο ταμείο, χωρίς να λυπάται τα έξοδα».[33]

Όπως και για την κρήνη στην Ελευσίνα, ο δήμος θέλει, τελικά, να διατηρήσει για τον εαυτό του την κύρια ευθύνη της μνημειακής πολιτικής: τα μεγάλα έργα πρέπει να δοξάζουν όλη την κοινότητα, και όχι να επιτρέπουν σε μεμονωμένα άτομα (ιδιώτες) να διακριθούν. Παρ' όλα αυτά, η επιρροή του Περικλή δεν είναι διόλου αμελητέα σε αυτή τη διαδικασία, αφού εμφανίζεται να υπαγορεύει, ή μάλλον να δρομολογεί, τη λήψη των αποφάσεων από την κοινότητα. Τα μεγάλα έργα αποτελούν, λοιπόν, καρπό σκληρής διαπραγμάτευσης ανάμεσα στον δήμο και τις αθηναϊκές ελίτ.

Όποια κι αν ήταν πάντως η συμμετοχή του Περικλή στην πολιτική των μεγάλων μνημείων, το όνομά του συνδέθηκε γρήγορα με αυτά τα μεγαλοπρεπή έργα, γεγονός που του χάρισε σπάνιο πολιτικό ανάστημα στο δυτικό φαντασιακό. Ένα ακόμα στοιχείο ήρθε να ενισχύσει αυτή την εικόνα της παντοδυναμίας του Περικλή: η καθιέρωση των πρώτων αποζημιώσεων για την άσκηση δημόσιων καθηκόντων. Στις αρχαίες πηγές, η θέσπιση των μισθών ερμηνεύθηκε ως σύμβολο της πατρωνίας του Περικλή, η οποία υποβίβασε τους Αθηναίους πολίτες σε παθητικούς αποδέκτες των ευεργεσιών του μεγάλου ανδρός.

Οι ευεργεσίες του ηγέτη

Την προσέγγιση αυτή, που θα την υιοθετήσει στη συνέχεια και ο Πλούταρχος, υποστήριξε ο συγγραφέας της Αθηναίων πολιτείας στο δεύτερο μισό του 4ου αιώνα:

σχετικά A.G. Woodhead, «The date of the Springhouse Decree (1C I^2 54)», *ArchClass*, 25-26 (1973- 1974), 0.751-761.

[32] Στα μέσα του 4ου αιώνα οι ευεργεσίες άρχισαν να γίνονται αποδεκτές από τον αθηναϊκό δήμο με λιγότερη επιφυλακτικότητα. Το 333/2 π.Χ. ο Πυθέας εξελέγη στο αξίωμα του επιμελητή των κρηνών, με αρμοδιότητα την επίβλεψη των έργων που είχαν σχέση με την ύδρευση. Όταν έληξε η θητεία του, η πόλη τον τίμησε προσφέροντάς του ένα χρυσό στεφάνι αξίας χιλίων δραχμών, επειδή είχε καλύψει ορισμένες δαπάνες με δικούς του πόρους και, ιδιαίτερα, επειδή επισκεύασε μια κρήνη στο ιερό του Αμφιαράου και κατασκεύασε μια άλλη στο ιερό του Άμμωνα. Πρβλ. $IGII^2$ 338, στ. 11-17.

[33] Πλούταρχος, *Περικλής*, 14, 1-2.

«Ο Περικλής ήταν επίσης ο πρώτος που πρόσφερε μισθό για τη συμμετοχή στα δικαστήρια, για να ανταγωνιστεί τον πλούτο του Κίμωνα και να αυξήσει τη δημοτικότητά του. Ο Κίμων, ο οποίος είχε περιουσία που άρμοζε σε τύραννο, ασκούσε με λαμπρότητα τις δημόσιες λειτουργίες και, επιπλέον, συντηρούσε πολλούς συνδημότες του, τους Δακιάδες: όποιος ήθελε μπορούσε να πάει να τον βρει οποιαδήποτε ημέρα και να του ζητήσει όσα αρκούσαν για την επιβίωσή του· άλλωστε τα κτήματά του δεν είχαν φράχτες, με συνέπεια οποιοσδήποτε να μπορεί να απολαύσει τους καρπούς τους. Επειδή λοιπόν ο Περικλής δεν είχε τόσο μεγάλη περιουσία για να μπορεί να δείχνει τέτοια γενναιοδωρία, ακολούθησε τη συμβουλή του Δαμωνίδη από τον δήμο της Όας [...] ο οποίος του πρότεινε, αφού η προσωπική του περιουσία δεν ήταν αρκετή, να μοιράσει στους πολλούς αυτό που τους ανήκε. Κι έτσι καθιέρωσε μισθοφορά για τους δικαστές. Κάποιοι παραπονιούνται ότι τότε ήταν που άρχισε να χειροτερεύει η κατάσταση, επειδή κάθε λογής τυχάρπαστοι έδειχναν περισσότερο ζήλο από τους έντιμους πολίτες για να πάρουν μέρος στην κλήρωση των δικαστών [...]».[34]

Στο πλαίσιο της αριστοτελικής ανάλυσης, ο μισθός εμφανίζεται ως ένα μέσο που επέτρεψε στον Περικλή να ανταγωνιστεί τα πλούτη του Κίμωνα και να γίνει ο πάτρωνας του δήμου, αντιμετωπίζοντάς τον σαν παιδί στο οποίο πρόσφερε ένα συλλογικό δώρο. Αυτή η εκτίμηση, ωστόσο, πρέπει να αντιμετωπιστεί πολύ προσεκτικά. Στα τέλη της δεκαετίας του 450 π.Χ., ο Κίμων δεν είχε πλέον πραγματικό πολιτικό βάρος: είχε εξοστρακιστεί πριν από δέκα χρόνια, και η ανάκλησή του στην Αθήνα το 451 π.Χ. δείχνει ότι η επιρροή του θα πρέπει πλέον να ήταν περιορισμένη.[35] Κυρίως, όμως, είναι η ίδια η ερμηνεία της *Αθηναίων πολιτείας* που πρέπει να αμφισβητηθεί. Ο συγγραφέας της εξετάζει τον μισθό για τους δικαστές υπό ένα τυπικά αντιδημοκρατικό πρίσμα -την ίδια οπτική θα υιοθετήσει, στη συνέχεια, και ο Πλούταρχος-,[36] αντιμετωπίζοντάς τον, αφενός, ως ένα μέσο εξαγοράς του δήμου και, αφετέρου, ως μια επιλογή που επέτρεψε στον Περικλή να γίνει πάτρωνας των φτωχότερων Αθηναίων. Αν αποδεχτούμε αυτή τη λογική, η θέσπιση του μισθού δεν ήταν παρά καρπός ενός ανταγωνισμού ανάμεσα σε δύο αριστοκράτες την οποία ο λαός παρακολουθούσε σαν απλός θεατής, κλίνοντας μηχανικά προς την πλευρά εκείνου που θα στεκόταν πιο γενναιόδωρος απέναντι του.

Όπως έχει αποδείξει η Pauline Schmitt Pantel, αυτή η πολεμική ερμηνεία θα πρέπει να αναθεωρηθεί ριζικά. Με τη θέσπιση του μισθού, ο Περικλής δεν καθιέρωνε μια νέα μορφή πατρωνίας -την κοινοτική πατρωνία, η οποία πήρε τη θέση της ιδιωτικής πατρωνίας, που εκπροσωπούσε ο Κίμων-, για δύο λόγους. Πρώτα απ' όλα, ο μισθός δεν προσφερόταν από ένα συγκεκριμένο άτομο, αλλά από την ίδια την κοινότητα. Η παροχή του δεν δημιουργούσε σχέση προσωπικής εξάρτησης ανάμεσα στον δότη και τον αποδέκτη: η κοινότητα ανα διένεμε τον πλούτο, που θεωρούσε ότι της ανήκε, σε ένα υποσύνολό της (εν προκειμένω, τους δικαστές). Από την άλλη, ο μισθός είχε εντελώς διαφορετικό στόχο από την ιδιωτική πατρωνία: ήταν μια αμοιβή που, όχι απλώς δεν αποτελούσε μια μορφή επιδόματος πρόνοιας, όπως ισχυρίζονταν οι επικριτές του ριζικού εκδημοκρατισμού, αλλά προϋπέθετε την ενεργό συμμετοχή στη λειτουργία των θεσμών της πόλης και, συνεπώς, δεν ήταν διόλου πατερναλιστική.[37]

Η θέσπιση των πρώτων μισθών δεν ήταν ένα πελατειακό μέτρο· το αντίθετο, μάλιστα: περιόρισε την επιρροή που μπορούσαν να ασκήσουν τα μέλη της ελίτ μέσω της πατρωνίας,

[34] Αριστοτέλης, *Αθηναίων πολιτεία*, 28, 3-5 και 23, 1. Πρβλ. Αθήναιος, *Ιστορία*, 12, 532f-533c (Θεόπομπος, *FGrHist* 115 F 89).

[35] Άλλωστε, ο Κίμων πέθανε λίγο μετά την επιστροφή του, στην πολιορκία του Κιτίου στην Κύπρο, το 449 π.Χ.

[36] Πρβλ. Πλούταρχος, *Περικλής*, 9, 2-3, καθώς και *Κίμων*, 10, 1-3.

[37] E. Deniaux και P. Schmitt Pantel, «La relation patron-client en Grece eta Rome», *Opus*, 6-8(1987-1989), ο. 147-164, εδώ σ. 153.

χωρίς ωστόσο να εξαλείψει αυτό το φαινόμενο, αν όχι για άλλο λόγο, τουλάχιστον επειδή το ποσό της αμοιβής ήταν σχετικά μικρό και δεν αρκούσε για να καλύψει τις ανάγκες των φτωχότερων πολιτών.[38] Σε κάθε περίπτωση, πάντως, αυτές οι αποζημιώσεις δεν μετέτρεψαν τον Περικλή σε αδιαμφισβήτητο πάτρωνα της κοινότητας των Αθηναίων πολιτών.

Φτάνοντας στο τέλος αυτής της ανάλυσης, διαπιστώνουμε ότι η «μοναρχία» του Περικλή δεν έχει πραγματική υπόσταση: τόσο τα μεγάλα έργα όσο και η θέσπιση του μισθού μαρτυρούν όχι μόνο την επιρροή του Περικλή, αλλά και την αυξανόμενη κυριαρχία του δήμου. Ο Αθηναίος ηγέτης ήταν πάντα υποχρεωμένος να συμβιβάζεται με τους άλλους αξιωματούχους, ενώ ταυτόχρονα βρισκόταν υπό τον αυστηρό έλεγχο του αθηναϊκού δήμου, τόσο από θεσμική όσο και από κοινωνική άποψη.

Ο Περικλής υπό έλεγχο: Όλοι στην εξουσία!

Ο Περικλής και οι άλλοι

Ο Περικλής ποτέ δεν ανέλαβε μόνος του τη διοίκηση του στρατού. Οι στρατηγοί ενεργούσαν πάντα με συλλογικό τρόπο· ποτέ ατομικά:[39] ένας μεμονωμένος αξιωματούχος δεν μπορούσε να επιβάλει τη θέλησή του στους άλλους, παρά μόνο με τη συγκατάθεσή τους. Συνεπώς, η επιρροή του Περικλή έχει, κατά πάσα πιθανότητα, υπερεκτιμηθεί· αυτό οφείλεται εν μέρει στο παραμορφωτικό πρίσμα των φιλολογικών πηγών και στο πλαίσιο στο οποίο εγγράφεται η παραγωγή τους. Οι επιθέσεις ad personam ήταν η πραμάτεια των κωμωδιογράφων· στα έργα τους, έφερναν στο προσκήνιο μεμονωμένα άτομα, χωρίς να διστάζουν να μεγεθύνουν την επιρροή τους με σκοπό να τα κάνουν σκόνη, στη συνέχεια. Όσο για το έργο του Πλουτάρχου, η οπτική γωνία της βιογραφίας συνεπάγεται ipso facto μια υπέρμετρη εστίαση στον ήρωα· την εστίαση αυτή εντείνει το γεγονός ότι ο Πλούταρχος γράφει σε μια εποχή -στα χρόνια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας- όπου η προσωπική εξουσία αποτελεί πλέον τον κανόνα.[40]

Ωστόσο, μια δεύτερη, πιο προσεκτική ανάγνωση των κειμένων επιβάλλει μεγαλύτερη επιφυλακτικότητα. Ο Θουκυδίδης, μολονότι σπεύδει να αποδώσει στον Περικλή απαράμιλλη παντοδυναμία, δεν παραλείπει να αναφερθεί και σε άλλες φυσιογνωμίες που έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο την περίοδο 450-430 π.Χ.,[41] τόσο στον στρατιωτικό όσο και στον διπλωματικό τομέα. Όσον αφορά τα στρατιωτικά ζητήματα, πρώτα απ' όλα, ο στρατηγός Λεωκράτης ήταν εκείνος που διηύθυνε τον πόλεμο κατά της Αίγινας τη δεκαετία του 450 π .Χ.· ο Μυρωνίδης διακρίθηκε στα Μέγαρα, όπως άλλωστε και ο παρορμητικός Τολμίδης στη Χαλκίδα και στη Σικυώνα το 456 π.Χ., πριν υποστεί βαριά ήττα στην Κορώνεια της Βοιωτίας, γύρω στο 447 π .Χ.[42] Ο στρατηγός Άγνων φαίνεται ότι έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο την περίοδο 440-430 π.Χ.: ήταν συ- στρατηγός του Περικλή τη δεύτερη χρονιά της εκστρατείας κατά της Σάμου (440/439 π.Χ.)[43] και, το 437/6 π.Χ., στάλθηκε στη Θράκη για να

---

[38] Για το ζήτημα αυτό, βλ. P. Schmitt Pantel, *La cite au banquet. Histoire des repas publics dans les cites grecques*, Ρώμη 1992, ο. 180-196, και στη συνέχεια Chr. Pebarthe, «La question de la clientele en Crece ancienne: Cimon versus Pericles, patronage prive contre patronage communautaire?»,στο V. Lecrivain (επιμ.), *Clientele guerriere, clientele fonciere et clientele electorate*, Ντιζόν2007, σ. 173-197.

[39] Βλ. Κεφάλαιο 2, ο. 57-59, KaiK. J. Dover, «*Dekatos autos*», *Journal of Hellenic Studies*, 80 (1960), ο. 61-77, εδώ σ. 76.

[40] Βλ. Εισαγωγή, σ. 25-27.

[41] Βλ. σχετικά V. Ehrenberg, «Pericles and His Colleagues between 441 and 429 B.C.», *American Journal of Philology*, 66 (1945), ο. 113-134.

[42] Θουκυδίδης, *Ιστορία*, Α 105, 2, Α 105, 4, Α 108, 5, Α 113, 2.

[43] Θουκυδίδης, Ιστορία, Α 117, 2. Ο Σωκράτης από τον Αναγυρούντα είχε εκλεγεί επίσης στο αξίωμα του στρατηγού την περίοδο της σύγκρουσης με τη Σάμο, το 441/440 π.Χ. Η επιρροή ίου θα πρέπει να ήταν αρκετά

ιδρύσει την αποικία της Αμφίπολης[44] - η ανάθεση αυτής της αποστολής συνιστούσε πολύ μεγάλη τιμή. Άλλωστε, ο αθηναϊκός δήμος τον θεωρούσε υπερβολικά ισχυρό, και γι' αυτό κινδύνευσε με εξοστρακισμό,[45] παρόλο που τελικά δεν εξορίστηκε, αφού δεν συγκέντρωσε αρκετές ψήφους. Από την άλλη, στον διπλωματικό τομέα, είναι προφανές ότι ο Περικλής παρέμεινε στο περιθώριο -κανείς δεν γνωρίζει αν αυτό έγινε σκόπιμα ή όχι- των διαπραγματεύσεων με τους Σπαρτιάτες: τη διαπραγμάτευση της Τριακονταετούς Ειρήνης ανέλαβαν ο Καλλίας, ο Χάρης και ο Ανδοκίδης το 446 π .Χ., χωρίς την ανάμειξή του.[46]

Η μεταθανάτια αίγλη του Περικλή, όμως, επισκίασε πολλές άλλες προσωπικότητες που έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο και διαμόρφωσαν το πεπρωμένο της Αθήνας εκείνες τις ταραγμένες δεκαετίες. Κατά τη διάρκεια της σταδιοδρομίας του, ο Αθηναίος ηγέτης ήταν υποχρεωμένος να μοιράζεται την εξουσία, όπως συνηθιζόταν στην πόλη του, και κυρίως να υπόκειται στον λαϊκό έλεγχο. Η ανώτατη εξουσία ανήκε πράγματι στον λαό, ο οποίος είχε τον τελευταίο λόγο. Όση πειθώ και αν διέθετε ο Περικλής, η επιρροή του δεν μπορούσε να είναι παρά πρόσκαιρη, αφού κινδύνευε να αμφισβητηθεί ανά πάσα στιγμή από μια μεταστροφή του δήμου. Καθώς δεν υπήρχαν ούτε πολιτικά κόμματα ούτε σταθερή πλειοψηφία στην Αθήνα, κάθε απόφαση ήταν αντικείμενο διαπραγμάτευσης ανάμεσα στον ρήτορα και τον λαό. Η ισορροπία ήταν αβέβαιη, και οι αγορητές βρίσκονταν συχνά σε άβολη θέση: η λαϊκή συνέλευση μπορούσε να αλλάξει γνώμη -μερικές φορές, μάλιστα, πολύ γρήγορα-, ακόμα κι αν έτσι αναιρούσε μια προηγούμενη απόφασή της. Ο Θουκυδίδης αναφέρει δύο διαδοχικές συνελεύσεις, λίγο μετά τον θάνατο του Περικλή, οι οποίες κατέληξαν σε διαμετρικά αντίθετες αποφάσεις σε διάστημα λίγων ημερών, σχετικά με τη μοίρα των εξεγερμένων Μυτιληναίων το 427 π.Χ.: ένας ρήτορας που επιδοκιμαζόταν για τις συμβουλές του τη μια μέρα, ήταν δυνατόν να αποκηρυχθεί την επομένη.[47]

Γενικότερα, ο λαός ασκούσε στενή επιτήρηση στους ρήτορες και τους στρατηγούς, κρατώντας τους σε κατάσταση διαρκούς έντασης χάρη σε ένα σύνολο επίσημων και ανεπίσημων μηχανισμών ελέγχου.

Ένας πολύμορφος θεσμικός έλεγχος

Στην Αθήνα, οι στρατηγοί και, γενικότερα, όλοι όσοι κατείχαν δημόσια αξιώματα υποβάλλονταν σε συχνούς και σχολαστικούς ελέγχους. Η ελεγκτική διαδικασία περιελάμβανε, πρώτα απ' όλα, τη λογοδοσία στο τέλος της θητείας τους, η οποία είχε δύο σκέλη. Αφενός, τον 4ο αιώνα -και, πιθανώς, ήδη από τον 5ο- οι στρατηγοί έπρεπε να παρουσιαστούν σε μια επιτροπή αξιωματούχων επιφορτισμένων με τη διεξαγωγή των ελέγχων, των λογιστών, οι οποίοι εξέταζαν την οικονομική πλευρά των πεπραγμένων τους. Οι *λογισταί*, που επιλέγονταν με κλήρωση ανάμεσα στους πολίτες, μπορούσαν, σε περίπτωση που διαπίστωναν ατασθαλίες, να παραπέμψουν την υπόθεση στα δικαστήρια. Κατά δεύτερο λόγο, οποιοσδήποτε πολίτης μπορούσε να καταγγείλει τους στρατηγούς στους *ευθύνους*, μια άλλη επιτροπή η οποία οριζόταν από τη Βουλή των Πεντακοσίων. Αν έκριναν ότι η καταγγελία ήταν βάσιμη,

---

σημαντική, για να τον εκθέσει στον κίνδυνο του εξοστρακισμού το 443 π.Χ., μολονότι, το 442, ήταν χορηγός του τραγικού ποιητή Ευριπίδη . Τη δεκαετία του 430 π.Χ. πρόσφερε ένα χορηγικό σήμα προς τιμήν μιας νίκης στα Κατ' Αγρούς Διονύσια: είναι το παλαιότερο γνωστό μνημείο τέτοιου είδους. Πρβλ. *IGI*^{3} 969.

[44] Θουκυδίδης, *Ιστορία*, Δ 102. Ίσως ο Άγνων είχε εκλεγεί και πάλι στο αξίωμα του στρατηγού. Βλ. σχετικά A.J. Podlecki, *Perikles and his Circle*, ό.π., σ. 129.

[45] Ο P. Sievert καταγράφει τέσσερα όστρακα που φέρουν το όνομα του Άγνωνα (*Ostrakismos-Testimonien* I, Στουτγάρδη 2002, σ. 53). Βλ. γενικότερα G.E. Pesely, «Hagnon», *Athenaeum*, 67 (1989), σ. 191-209.

[46] Ανδοκίδης, *Περί της προς Λακεδαιμονίους ειρήνης*, 6, και Διόδωρος, *Βιβλιοθήκη ιστορική*, 12, 7, 1. Οι διαπραγματευτές ήταν δέκα, ο Περικλής όμως δεν ήταν ανάμεσα τους.

[47] Θουκυδίδης, *Ιστορία*, Γ 36, 2-49, 1.

οι *εύθυνοι* παρέπεμπαν την υπόθεση στους αρμόδιους αξιωματούχους, τους θεσμοθέτες, οι οποίοι προχωρούσαν στην εκδίκασή της.[48]

Για πολλά χρόνια, οι ιστορικοί υποστήριζαν ότι, σε περίπτωση επανεκλογής στο αξίωμα του στρατηγού, η διαδικασία της λογοδοσίας αναβαλλόταν για πρακτικούς λόγους: οι στρατηγοί μπορεί να βρίσκονταν μακριά από την Αθήνα για τις ανάγκες μιας αποστολής, γεγονός που καθιστούσε αδύνατη την εξέταση των πεπραγμένων τους. Αν ίσχυε κάτι τέτοιο, ο Περικλής δεν θα πρέπει να χρειάστηκε να λογοδοτήσει ούτε μία φορά κατά τα δεκατέσσερα χρόνια που επανεκλεγόταν, χωρίς διακοπή, στο αξίωμα του στρατηγού, γεγονός που θα περιόριζε ασυνήθιστα τον έλεγχο που του ασκήθηκε. Στην πραγματικότητα, αυτή η υπόθεση πρέπει να απορριφθεί. Πρώτα απ' όλα, οι μακρόχρονες εκστρατείες ήταν σπάνιες τον 5ο αιώνα: ο Περικλής δεν έλειψε ποτέ από την Αθήνα για παραπάνω από έναν χρόνο, με εξαίρεση την εκστρατεία κατά της Σάμου ανάμεσα στο 441 καιτο439π.Χ. Κατά δεύτερο λόγο, ο Περικλής κλήθηκε να λογοδοτήσει για τη θητεία του μετά την εξέγερση της Εύβοιας, το 447/6 π.Χ., μολονότι επανεξελέγη στρατηγός την επόμενη χρονιά: «Στον απολογισμό της στρατηγίας του, ο Περικλής ανέγραψε μια δαπάνη δέκα ταλάντων, τα οποία διατέθηκαν "όπου έπρεπε", και ο λαός την ενέκρινε χωρίς ιδιαίτερη σκέψη, και δίχως να μπει στον κόπο να ερευνήσει αυτό το μυστήριο».[49] Επομένως οι στρατηγοί έδιναν λογαριασμό για τη θητεία τους, ακόμα και αν επανεκλέγονταν στο αξίωμά τους.[50]

Ο Πλούταρχος μας μεταφέρει ένα ανέκδοτο που δείχνει πόσο μεγάλη δοκιμασία ήταν αυτή η διαδικασία για τους Αθηναίους αξιωματούχους, ακόμα και εκείνους με τη μεγαλύτερη επιρροή: «Μια άλλη φορά, θέλοντας να συναντήσει τον Περικλή, ο Αλκιβιάδης πήγε στο σπίτι του, του είπαν όμως ότι είναι απασχολημένος επειδή σκεφτόταν με ποιον τρόπο θα λογοδοτούσε στους Αθηναίους. Τότε ο Αλκιβιάδης είπε, φεύγοντας: "Δεν θα ήταν καλύτερα να σκεφτεί πώς να μη λογοδοτήσει;"[51] Ο Αλκιβιάδης στον ρόλο του κακού δαίμονα του Περικλή: πρόκειται για μια παράξενη αντιστροφή των ρόλων· ο Αθηναίος στρατηγός δεν είναι πια ο παιδαγωγός του Αλκιβιάδη -ως κηδεμόνας του απείθαρχου νέου-, αλλά ο μαθητής του στη σχολή της παρανομίας!

Πέρα από τον έλεγχο στο τέλος της θητείας, οι Αθηναίοι μπορούσαν επίσης να καθαιρέσουν τους ανώτατους αξιωματούχους της πόλης κατά τη διάρκεια της άσκησης των καθηκόντων τους: κάθε μήνα οι πολίτες δήλωναν ψηφίζοντας δι' ανατάσεως της χειρός την ανανέωση της εμπιστοσύνης τους («*ἐπιχειροτονία τῶν ἀρχῶν*»).[52]Το αρνητικό αποτέλεσμα στην ψηφοφορία (*αποχειροτονία*) είχε ως συνέπεια την άμεση καθαίρεση του αξιωματούχου. Αυτή πιθανότατα η διαδικασία οδήγησε στην καθαίρεση του Περικλή από το αξίωμα του στρατηγού το 430/429 π.Χ.[53] Τούτη η πρώτη ποινή ήταν πιθανό να οδηγήσει σε δίωξη των στρατηγών για εσχάτη προδοσία (εισαγγελία). Για τους Αθηναίους, η προδοσία ήταν μάλλον ασαφής έννοια: μερικές φορές, μια ήττα στη μάχη ή μια υπόνοια για δωροδοκία αρκούσε για να κινηθεί αυτή η διαδικασία. Ο Περικλής έζησε αυτή την πικρή εμπειρία το 430/429 π.Χ. όταν, μετά την καθαίρεσή του, πέρασε από δίκη και καταδικάστηκε σε βαρύτατο πρόστιμο.[54]

---

[48] Βλ. P. Frohlich, «Remarques sur la reddition de comptes des strateges atheniens», *Dike,* 3 (2000), 0. 81-111, εδώ σ. 83-86.

[49] Πλούταρχος, *Περικλής*, 23, 1.

[50] Ο Περικλής είχε επανεκλεγεί στρατηγός τρεις φορές στη σειρά, από το 448/7 ως το 446/5 π.Χ. Βλ. σχετικά C. Fornara, *The Athenian Board of Generals from 501 to 404*, Στουτγάρδη 1971, σ. 47.

[51] Πλούταρχος, *Αλκιβιάδης*, 8, 3.

[52] Αριστοτέλης, *Αθηναίων πολιτεία*, 61, 1 και63, 4.

[53] Βλ. D. MacDowell, *The Law in Classical Athens,* Λονδίνο 1978, σ. 169.

[54] Ο Πλούταρχος (Περικλής, 35, 4) κάνει λόγο για ένα πρόστιμο ύψους 15 ή 50 ταλάντων. Ο Διόδωρος ο Σικελιώτης (Βιβλιοθήκη ιστορική, 12,45,4) αναφέρει, από την πλευρά του, ένα ποσό 80 ταλάντων. Βλ. A.J. Podlecki, Perikles and his Circle, ό.π., σ. 51. Αν και το αντικείμενο των κατηγοριών φαίνεται να αφορά τη

Οι κατήγοροί του ισχυρίστηκαν ότι δωροδοκήθηκε, αν πιστέψουμε τον Έφορο, την πηγή του Διόδωρου του Σικελιώτη:[55] το γεγονός αυτό εξηγεί πιθανότατα γιατί ο Θουκυδίδης, στο τελικό του εγκώμιο για τον Περικλή, υπογραμμίζει με τέτοια ένταση την ακεραιότητά του.[56]

Τέλος, οι Αθηναίοι διέθεταν έναν θεσμό που τους επέτρεπε να ασκούν γενικότερο έλεγχο στις ελίτ της πόλης: τη διαδικασία του εξοστρακισμού. Το μέτρο θεσπίστηκε μετά τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη και προέβλεπε τη δεκαετή απομάκρυνση μιας προσωπικότητας της οποίας η επιρροή κρινόταν υπερβολική, με σκοπό να περιοριστεί ο κίνδυνος επιστροφής της τυραννίδας. Η τελική απόφαση δεν χρειαζόταν αιτιολόγηση, πράγμα που, για πολλούς αρχαίους συγγραφείς, αποτελούσε σκάνδαλο. Ο εξοστρακισμός εφαρμόστηκε για πρώτη φορά το 488/7 π .Χ. εις βάρος κάποιου Ιππάρχου, γιου τού Χάρμου, ο οποίος είχε αναμφισβήτητα κάποια συγγένεια με την οικογένεια των παλαιών τυράννων της Αθήνας. Θύμα αυτού του θεσμού έπεσε και ο πατέρας του Περικλή, ο οποίος εξορίστηκε το 485 π.Χ., του ζητήθηκε όμως να επιστρέφει κατά την περίοδο των Περσικών Πολέμων· σύμφωνα με τον Πλούταρχο, ο Αθηναίος ηγέτης τάχθηκε στο πλευρό του δήμου, ακριβώς επειδή φοβόταν μήπως εξοστρακιστεί κι εκείνος, με τη σειρά του. Το μέτρο αυτό αποτελούσε, λοιπόν, διαρκή απειλή για τους εξέχοντες Αθηναίους, παροτρύνοντας τους να συμμορφώνονται με τις λαϊκές προσδοκίες.

Η διαδικασία του εξοστρακισμού περιελάμβανε μια ετήσια ψηφοφορία σε δύο φάσεις. Μία φορά τον χρόνο, τον έκτο μήνα του έτους, διεξαγόταν μια πρώτη ψηφοφορία δι' ανατάσεως της χειρός, για να κριθεί αν ήταν σκόπιμο να κινηθεί αυτή η διαδικασία. Αν η απόφαση ήταν θετική, μια δεύτερη ψηφοφορία -μυστική, αυτή τη φορά- ακολουθούσε, δύο μήνες αργότερα, για να υποδειχθεί ο πολίτης που θα καταδικαζόταν σε εξορία. Η ψηφοφορία γινόταν με όστρακα, δηλαδή θραύσματα αγγείων πάνω στα οποία οι πολίτες έγραφαν το όνομα εκείνου που ήθελαν να εξοστρακίσουν, πράγμα που δείχνει ότι η ικανότητα γραφής και ανάγνωσης ήταν σχετικά διαδεδομένη στην αθηναϊκή κοινωνία. Το άτομο που συγκέντρωνε τις περισσότερες ψήφους εξοριζόταν, υπό την προϋπόθεση ότι στην ψηφοφορία είχαν συμμετάσχει τουλάχιστον 6.000 πολίτες. Οι Αθηναίοι δεν περιορίζονταν πάντα στην αναγραφή του ονόματος ενός ατόμου στο όστρακο, αλλά μερικές φορές ανέφεραν και τους λόγους που είχαν υπαγορεύσει την επιλογή τους. Έτσι, μπορούσε να επικαλεστεί κανείς τη φήμη, ή ακόμα και τη σεξουαλική συμπεριφορά κάποιου πολιτικού, για να αιτιολογήσει την απόφασή του. Σε ορισμένες περιπτώσεις, η μομφή αφορούσε επίσης τον υπέρμετρο πλούτο - γίνεται λόγος, παραδείγματος χάρη, για έναν «εκτροφέα ίππων»· άλλοι είχαν κατηγορηθεί για μοιχεία. Ο Κίμων, ο πρώτος αντίπαλος του Περικλή, κατηγορήθηκε, σύμφωνα με ένα όστρακο που φέρει το όνομά του, ότι διατηρούσε αιμομικτική σχέση με την αδελφή του, την Ελπινίκη: «Κίμωνα, [γιε] του Μιλτιάδη, πάρε την Ελπινίκη και δίνε του!»[57] Επειδή ακριβώς ο εξοστρακισμός δεν ήταν απαραίτητο να αιτιολογηθεί με βάση ένα συγκεκριμένο αδίκημα, η ψήφος είχε να κάνει, εν μέρει, με την υπόληψη των πολιτικών.[58]

λογοδοσία (κλοπή, κατάχρηση), η χρονική στιγμή -κατά τη διάρκεια της θητείας- δείχνει ότι επρόκειτο μάλλον για μια δίκη για εσχάτη προδοσία.

[55] Διόδωρος, *Βιβλιοθήκη ιστορική*, 12, 38, 3-4 (Έφορος, *FGrHist* 70 F 196): «Καθώς είχε ξοδέψει για προσωπική του χρήση (ιδία) ένα αρκετά μεγάλο μέρος του ποσού [από το ταμείο της Συμμαχίας της Δήλου, που είχε μεταφερθεί στην Αθήνα] και του ζητούσαν να αποδώσει λογαριασμούς, αρρώστησε, αφού δεν ήταν σε θέση να δικαιολογηθεί».

[56] Θουκυδίδης, *Ιστορία*, Β 60, 5.

[57] S. Brenne, «Ostrakaand the Process of *Ostrakophoria*», στο W.D.E. Coulson κ.ά. (επιμ.), *The Archeology of Athens and Attica under Democracy*, Λονδίνο 1994, ο. 13- 24. Πρβλ. Πλούταρχος, Κίμων, 4, 6-8.

[58] E. Hall, *The Theatrical Cast of Athens. Interactions between Ancient Creek Drama and Society*, Οξφόρδη 2006, ο. 388.

Ο λόγος είναι ότι οι Αθηναίοι δεν κατέφευγαν μόνο σε ένα επιβλητικό νομικό οπλοστάσιο για να εξασφαλίσουν την πειθαρχία της ελίτ· ένας άλλος μηχανισμός ήταν η διάδοση φημών για τα μέλη της, τόσο στο θέατρο όσο και σε όλη την πόλη. Με αυτό τον τρόπο, οι πολίτες ασκούσαν έντονη ηθική και ιδεολογική πίεση σε όσους κατείχαν υψηλά αξιώματα.

Ένας διάχυτος κοινωνικός έλεγχος
Οι ύβρεις των κωμικών ποιητών: Ο Περικλής στη σκηνή

Η κωμική ποίηση, που βρίθει αναφορών στην πολιτική ζωή της εποχής, λειτουργούσε ως μηχανισμός ελέγχου της ελίτ. Στην ορχήστρα του Θεάτρου του Διονύσου, στα Μεγάλα Διονύσια ή στα Λήναια, οι κωμωδιογράφοι κατέφευγαν συχνά σε προσωπικές επιθέσεις (*ονομαστί κωμωδείν*), με στόχο άτομα που συμμετείχαν ενεργά στον πολιτικό βίο. Οι ηθοποιοί απευθύνονταν άμεσα στους πολιτικούς, μπροστά σε όλο τον λαό που είχε συγκεντρωθεί στο θέατρο. Οι πολιτικοί γίνονταν αντικείμενο διακωμώδησης ή ακόμα και γελοιοποίησης, τόσο για τη δημόσια δράση τους όσο και για τον τρόπο ζωής τους και τη συμπεριφορά τους στην ιδιωτική σφαίρα.

Ο Περικλής ήταν προνομιακός στόχος τέτοιων ονομαστικών επιθέσεων: οι σχέσεις του με την Ασπασία και οι υποτιθέμενοι δεσμοί του με την τυραννία διακωμωδήθηκαν συχνά στο θέατρο.[59] Οι κατηγορίες αυτές έφτασαν στο αποκορύφωμά τους στις αρχές του Πελοποννησιακού Πολέμου. Η μαρτυρία του Πλουτάρχου αντικατοπτρίζει την αυξανόμενη εχθρότητα που περιέβαλλε τον Αθηναίο ηγέτη εκείνη την εποχή: «Οι πολέμιοί του τον απειλούσαν και τον κατηγορούσαν, ενώ πολλοί από αυτούς τραγουδούσαν σαρκαστικά τραγούδια για να τον εξευτελίσουν (*ἐφυβρίζοντες*) για τον τρόπο που ασκούσε τα καθήκοντά του ως στρατηγού, καταλογίζοντάς του ότι η στάση του ήταν άνανδρη και ότι παραχωρούσε τα πάντα στους εχθρούς».[60] Από αυτή τη μαρτυρία, ώς το συμπέρασμα ότι η κωμωδία, και γενικότερα η φημολογία, έπαιξε κάποιον ρόλο στην καθαίρεσή του από τη στρατηγία το 430/429 π.Χ., η απόσταση δεν είναι μεγάλη: πρόκειται όμως για ένα μικρό λογικό άλμα που θα πρέπει να αποφευχθεί για διάφορους λόγους.

Πρώτα απ' όλα, επειδή η ελευθεροστομία {παρρησία) των κωμωδιογράφων είχε κάποια όρια. Οι πηγές μάλιστα αναφέρουν ορισμένες περιπτώσεις λογοκρισίας, με θύματα τον Αριστοφάνη και άλλους κωμικούς ποιητές, σε κρίσιμες στιγμές της αθηναϊκής ιστορίας.[61] Δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι έγιναν όλες οι δίκες κατά των κωμικών ποιητών, τις οποίες αναφέρουν οι πηγές·[62] ωστόσο, το440/438π.Χ. φαίνεται πως υιοθετήθηκε, με παρότρυνση του Περικλή, ένα ψήφισμα που αποσκοπούσε στην απαγόρευση των προσωπικών επιθέσεων στο θέατρο: με αυτό τον τρόπο, ο στρατηγός ήλπιζε μάλλον να περιορίσει τις δριμύτατες επικρίσεις που δεχόταν, σε μια περίοδο όπου η πόλη είχε εμπλακεί στη μακρόχρονη πολιορκία της Σάμου. Το μέτρο αυτό, όμως, υιοθετήθηκε στο πλαίσιο μιας κρίσης, και καταργήθηκε

[59] Βλ. σ. 239-240.

[60] Πλούταρχος, *Περικλής*, 33, 7.

[61] Ο S. Halliwell έχει συλλέξει και μελετήσει αυτές τις περιπτώσεις λογοκρισίας, «Comic Satire and Freedom of Speech in Classical Athens», *Journal of Hellenic Studies*, 111 (1991), σ.48-70.

[62] Βλ. A.H. Sommerstein, «Harassing the Satirist: the alleged attempts to prosecute Aristophanes», στο I. Sluiter και R.M. Rosen (επιμ.), *Free Speech in Classical Antiquity*, Λέιντεν 2004, ο. 145-174.

λιγότερο από τρία χρόνια αργότερα:[63] τον 5ο αιώνα, για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα, κανένας νόμος δεν περιόριζε την ελευθερία έκφρασης των κωμωδιογράφων.[64]

Κατά δεύτερο λόγο, αυτά τα σκώμματα δεν επηρέαζαν άμεσα την ψήφο των Αθηναίων στην Εκκλησία του Δήμου: ενώ δεχόταν τα καταιγιστικά πυρά των επικριτών του, ο Περικλής επανεκλεγόταν χωρίς διακοπή από το 443 ως το 429 π.Χ., ενώ άλλωστε και ο Κλέων διατήρησε, το 425 π.Χ., την εμπιστοσύνη του λαού, παρά την επιτυχία των Ιππέων του Αριστοφάνη, όπου ο δημαγωγός διασυρόταν, με τη μορφή του αγροίκου Παφλαγόνα.[65] Τέτοιου είδους υβριστικές επιθέσεις είχαν, πρώτα απ' όλα, μια τελετουργική διάσταση και μια καθαρτική λειτουργία: η βία της γλώσσας της κωμωδίας αποτελούσε μάλλον τελετουργικό λεκτικό ξέσπασμα, παρά διατύπωση συγκροτημένου πολιτικού προγράμματος.[66]

Αυτό δεν σημαίνει, εντούτοις, ότι οι επιθέσεις των κωμικών ποιητών δεν είχαν κανέναν απολύτως αντίκτυπο. Η σημαντική τους απήχηση αποδεικνύεται από το γεγονός ότι τέτοιου είδους κατηγορίες ώθησαν τον Περικλή να αλλάξει τη συμπεριφορά του. Αν αποφάσισε να υιοθετήσει, από τα πρώτα του κιόλας βήματα στην πολιτική, έναν εντελώς διαφανή τρόπο ζωής, το έκανε ακριβώς στην προσπάθεια του να αποφύγει παρόμοιες λεκτικές επιθέσεις.[67] Αν δεν ήθελαν να γελοιοποιηθούν στη σκηνή, οι πολιτικοί έπρεπε να προσέχουν τη συμπεριφορά τους και να την ευθυγραμμίζουν με τις λαϊκές προσδοκίες. Τελικά, η κωμωδία ασκούσε επίδραση στην πολιτική ζωή της Αθήνας, όχι βέβαια άμεση -δεν καθοδηγούσε, δηλαδή, την ψήφο των πολιτών- αλλά έμμεση, χρησιμεύοντας ως καθρέφτης που μεγέθυνε τις «ηθικο-πολιτικές» νόρμες με τις οποίες τα μέλη της ελίτ καλούνταν να συμμορφωθούν.

Το βάρος της φημολογίας: Η θεά με τα χίλια στόματα

Οι επικρίσεις, τις οποίες ενίσχυε το θέατρο λειτουργώντας σαν αντηχείο, άρχιζαν να κυκλοφορούν με διάχυτο τρόπο στην αγορά. Οι διαδόσεις, καθώς μεταφέρονταν από στόμα σε στόμα, γρήγορα διογκώνονταν και γίνονταν μια συλλογική δημιουργία ανώνυμη και, μερικές φορές, απειλητική.[68] Ο Περικλής έπεσε κι εκείνος θύμα τέτοιων διαδόσεων, που αναδύονταν μυστηριωδώς, χωρίς ποτέ να αποδίδονται σε συγκεκριμένη πηγή. «Λέγεται» ή «λέγουσιν»: μόνο αυτό αναφέρει το αρχαίο κείμενο. Πρόκειται για την καθιερωμένη έκφραση στην οποία καταφεύγει και ο Πλούταρχος για να μεταφέρει, με τη σειρά του, τον απόηχο των φημών που περιέβαλλαν τον Αθηναίο ηγέτη - άβουλος εραστής της Ασπασίας, που διέφθειρε τις συζύγους των πολιτών ή είχε δοσοληψίες με τους εχθρούς της πόλης...[69]

Πώς διαδίδονταν αυτές οι φήμες; Μέσα από ποιους διαύλους; Οι κωμωδιογράφοι δάνειζαν μερικές φορές τη φωνή τους σ' αυτές τις διαδόσεις, οι οποίες όμως κυκλοφορούσαν, αρχικά, έξω από κάθε επίσημο πλαίσιο, κατακλύζοντας με το υπόκωφο βουητό τους τα

---

[63] Πρβλ. τα σχόλια στους *Αχαρνής* του Αριστοφάνη, 67, και Σούδα, λήμμα «Ευθυμένης»: τη χρονιά που ήταν άρχοντας ο Ευθυμένης (437/6 π.Χ.) «καταργήθηκε το ψήφισμα που απαγόρευε τις προσωπικές επιθέσεις στις κωμωδίες (*μή δεῖ κωμωδεῖν, ἐξ ὀνόματος*), που είχε υιοθετηθεί όταν άρχοντας ήταν ο Μορυχίδης (440/439 π.Χ.)».

[64] Βλ. D. Lenfant, «Des decrets contre la satire: une invention de scholiaste? (Pseudo-Xen. II, 18, schol. Ach. 67, schol. Av. 1297)», Ktema, 28 (2003), σ. 5-31.

[65] Βλ. σχετικά K. J. Dover, *Aristophanes Clouds*, Introduction and Commentary, Οξφόρδη 1989 (1η έκδ. 1968), ο. LVI.

[66] Βλ. R. Saetta Cottone, *Aristofane e la poetica dell'ingiuria*, Ρώμη 2005, και I.Stark, *Die Hamische Muse. Spott a/s soziale und mentale Kontrolle in der griechischen Komodie,* Μόναχο 2004.

[67] Βλ. κεφάλαιο3, ο. 85-88 και κεφάλαιο 6, ο. 115-158.

[68] Βλ. K.J. Dover, «Anecdotes, Cossip and Scandal», στο *Collected Papers, τ. 2. The Creeks and Their Legacy: Prose Literature, History, Society, Transmission, Influence*, Οξφόρδη 1988, 0.45-52.

[69] Βλ., π.χ., *Περικλής*, 6,2-8, 313,913, 15· 16, 8· 24, 5 και9· 28, 7· 30, 1· 31, 2.

καταστήματα των τεχνιτών ή τους χώρους συνάθροισης των φρατριών και των συντεχνιών.[70] Τα κουρεία και τα εργαστήρια των υποδηματοποιών ή των βυρσοδεψών αποτελούσαν σημαντικούς κόμβους συνάντησης,[71] όπου οι πληροφορίες συσσωρεύονταν, για να μετατραπούν, τελικά, σε τάσεις της κοινής γνώμης.[72] Μερικές φορές, πριν ακόμα αρχίσουν να κυκλοφορούν στον δημόσιο χώρο, οι φήμες γεννιόνταν στον ιδιωτικό χώρο. Αν πιστέψουμε τον Πλούταρχο, ο Περικλής αποτέλεσε στόχο συκοφαντιών οι οποίες διατυπώθηκαν αρχικά από μέλη της οικογένειάς του, που είχαν αγανακτήσει με την αδιάλλακτη στάση του στα οικονομικά ζητήματα: «εξοργισμένος [με τη στάση του Περικλή], ο νεαρός Ξάνθιππος βάλθηκε να κακολογεί τον πατέρα του κι άρχισε να λέει, για να τον γελοιοποιήσει, τι έκανε στο σπίτι του και τι συζητούσε με τους σοφιστές».[73] Σύμφωνα πάντα με τον Πλούταρχο, ο Ξάνθιππος συνέχισε να επιτίθεται στον πατέρα του με αυξανόμενη βιαιότητα, φτάνοντας μάλιστα στο σημείο να διαδώσει τη φήμη πως ο πατέρας του πλάγιαζε με τη δική του σύζυγο![74]

Όσο αβάσιμες και αν ήταν, αυτές οι διαδόσεις δεν ήταν διόλου ανώδυνες. Διαμόρφωναν συλλογικές πεποιθήσεις, και τα θύματά τους δεν μπορούσαν να τις παραμερίσουν εύκολα. Οι ρήτορες του 4ου αιώνα αναγνώριζαν ομόφωνα ότι οι διαδόσεις είχαν πάντα μια δόση αλήθειας: σύμφωνα με τον Αισχίνη, η «αψευδής φήμη», που πλανιέται στην πόλη, κάνει «γνωστές στους πολλούς τις πράξεις του καθενός»·[75] για τον λόγο αυτό, οι Αθηναίοι λάτρευαν τη Φήμη -κατά πάσα πιθανότητα, από την εποχή του Κίμωνα και του Περικλή- ως «μεγίστη θεά (*ὡς θεοῦ μεγίστης*)».[76] Η εκπληκτική της δύναμη ξάφνιαζε ακόμα και έναν φιλόσοφο όπως ο Πλάτων:[77] εγκωμιάζοντας τους μεν και σπιλώνοντας τους δε, οι φημολογίες καθόριζαν κανόνες συμπεριφοράς, οι οποίοι είχαν μεγάλο βάρος ακριβώς επειδή δεν ήταν σαφώς διατυπωμένοι. Η φήμη δρούσε, δηλαδή, στην καρδιά της πραγματικότητας, σαν «μεγάλη υπόγεια δύναμη» που συνέβαλλε στη συγκρότηση «εκείνου που θεωρείται αληθινό».[78] Προσανατόλιζε, έτσι, τη δράση των ηγετών της Αθήνας, οι οποίοι ήταν πολύ συχνά αναγκασμένοι να χορεύουν στον ρυθμό της συκοφαντίας: η φήμη, «αθάνατη κατήγορος»,[79] ακολουθούσε κατά πόδας τους πολιτικούς, υποχρεώνοντάς τους να προσαρμόζουν ανάλογα τις κινήσεις τους.[80]

Τα κουτσομπολιά και οι διαδόσεις έδιναν σχήμα στους φόβους και τις προσδοκίες του δήμου, διαμόρφωναν την κοινή γνώμη και οριοθετούσαν τη στάση που ο λαός προσδοκούσε να τηρούν τα επιφανέστερα μέλη του. Οι διαδόσεις, αν και ανεπίσημες, επηρέαζαν

---

[70] Δημοσθένης, *Περί παραπρεσβείας*, 19,122: «Καθώς η κατάσταση δεν είχε σταθεροποιηθεί ακόμα και το μέλλον ήταν αβέβαιο, υπήρχαν στην αγορά κάθε λογής συναθροίσεις και ακούγονταν κάθε είδους λόγια».

[71] Πρβλ., π.χ., Ξενοφών, *Απομνημονεύματα*, 4,2,1.

[72] Πρβλ., π.χ., Ισοκράτης, *Κατά Καλλιμάχου*, 18, 9, Λυσίας, *Κατά Παγκλέωνος*, 23, 2.

[73] Πλούταρχος, *Περικλής*, 36, 4.

[74] Πλούταρχος, *Περικλής*, 36, 6.

[75] Αισχίνης, *Κατά Τιμάρχου*, 1, 127. Πρβλ. Δημοσθένης, *Περί παραπρεσβείας*, 19, 253. Η διαφωνία δεν αφορά την υπόσταση της φήμης, αλλά τα πρόσωπα στα οποία αποδίδεται η ευθύνη.

[76] Αισχίνης, *Κατά Τιμάρχου*, 1, 128. Η Φήμη λατρευόταν στην Αθήνα· η λατρεία αυτή ανάγεται ίσως στην εποχή της νίκης του Κίμωνα στον Ευρυμέδοντα, στις αρχές της δεκαετίας του 460 π.Χ. Βλ. σχετικά R. Parker, *Athenian Religion*, ό.π.,σ. 155-156 και 233-234.

[77] Πλάτων, *Νόμοι*, 838c. Βλ. σχετικά J.-M. Bertrand, *De l'ecriture a l'oralite. Lectutes des Lois de Platon,* Παρίσι 1999, ο. 329-336, εδώ σ. 329.

[78] M. Detienne, *L'ectitmed'Orphee*, Παρίσι 1989, σ. 135-145, εδώ σ. 145.

[79] Αισχίνης, *Κατά Τιμάρχου*, 1, 129.

[80] Ο δημόσιος άνδρας αποδέχεται τις διαδόσεις, ακόμα και όταν είναι αβάσιμες: αυτό ακριβώς κάνει ο Αριστείδης αναγράφοντας το δικό του όνομα σε ένα όστρακο, όπως του ζήτησε ένας αγροίκος, ο οποίος δεν τον γνωρίζει, αλλά δηλώνει εξοργισμένος από τη φήμη του πολιτικού ως άνδρα δίκαιου, «βασιλικού και θεϊκού» (Πλούταρχος, *Αριστείδης*, 7,1-7).

αναμφισβήτητα τη συμπεριφορά και τη δράση όσων έπαιζαν κάποιο ρόλο στα κοινά, στον ίδιο βαθμό με τις νόμιμες διαδικασίες, αν όχι και περισσότερο. Δεν θα πρέπει, όμως, να θεωρηθεί ότι υπήρχε μια ριζική αντίθεση ανάμεσα στην κοινωνική πίεση και τον θεσμικό έλεγχο. Εκ των πραγμάτων, ο λαός ασκούσε έναν άτυπο έλεγχο στον πυρήνα των θεσμών της πόλης: στο βήμα της Εκκλησίας του Δήμου, οι ρήτορες ήταν υποχρεωμένοι να συμβιβάζονται με τις συχνά βίαιες και απρόβλεπτες αντιδράσεις του δήμου· ο Περικλής είχε ζήσει τέτοιες στιγμές, άλλοτε πικρές και άλλοτε ένδοξες.

Η οχλαγωγία στη συνέλευση: Ρήτορες υπό πίεση

Ακόμα και όταν έπαιρνε τον λόγο στην Εκκλησία του Δήμου, σ' εκείνες τις συνελεύσεις στις οποίες, σύμφωνα με τους αρχαίους συγγραφείς, ασκούσε τη μεγαλύτερη επιρροή, ο Περικλής βρισκόταν πάντα υπό τον έλεγχο του πλήθους. Ο λαός δεν δίσταζε να εκφράζει την αποδοκιμασία του με θορυβώδη τρόπο, ή ακόμα και να γιουχάρει τους ομιλητές, παρά τη ρητορική τους δεινότητα - ή ακόμα και εξαιτίας της.[81] Αν και οι περισσότεροι πολίτες δεν τολμούσαν να πάρουν οι ίδιοι τον λόγο, αυτό δεν σημαίνει ότι ήταν παθητικοί ακροατές, που άκουγαν με ανοιχτό το στόμα όσους ανέβαιναν στο βήμα. Οχλοβοή, χειροκροτήματα, διαμαρτυρίες, σφυρίγματα, γέλια: οι ομιλητές έρχονταν πολύ συχνά αντιμέτωποι με τη συγκεχυμένη και ηχηρή αποδοκιμασία του πλήθους (θόρυβος), όπως επιβεβαιώνουν αμέτρητοι λόγοι των Αττικών ρητόρων.[82] «Ο θόρυβος αμφισβητούσε το δομικό πλεονέκτημα που πρόσφερε στον ομιλητή το γεγονός ότι αποτελούσε το επίκεντρο του ενδιαφέροντος της ομάδας, και του υπενθύμιζε ότι το δικαίωμά του να μιλά το χρωστούσε στην καλή θέληση και στην υπομονή των ακροατών».[83] Ο θόρυβος αποτελούσε αναπόσπαστο στοιχείο της άσκησης της ελευθερίας του λόγου και έπαιζε ρυθμιστικό ρόλο στη λειτουργία των συλλογικών θεσμών, ενώ το αντίθετό του -η θρησκευτική σιωπή της μάζας- ήταν ίδιον των υποταγμένων λαών και των αυταρχικών καθεστώτων.[84]

Στην Εκκλησία του Δήμου ο Περικλής χρειάστηκε να αντιμετωπίσει πολλές φορές ένα πλήθος ατίθασο ή ακόμα και εχθρικό, έτοιμο να τον διακόψει. Αν πιστέψουμε τον Πλούταρχο, ο Αθηναίος ηγέτης έγινε, αρχικά, στόχος σφοδρών επικρίσεων, όταν συζητούνταν τα φιλόδοξα σχέδιά του για την ανέγερση μνημείων. Υπό την καθοδήγηση του Θουκυδίδη του Μελησία, και του κύκλου του, η αντίδραση εκδηλώθηκε ηχηρά κατά τη διάρκεια των διαβουλεύσεων στην Πνύκα: «Τον κατηγορούσαν θορυβωδώς στις συνελεύσεις του λαού: "ο δήμος", φώναζαν, "ατιμάζεται! Όλοι βρίζουν τον δήμο επειδή έφερε από τη Δήλο στην Αθήνα το κοινό ταμείο των Ελλήνων"».[85] Αυτή η εχθρότητα, που προκάλεσαν τα μεγάλα έργα, άντεξε στον χρόνο. Σε μια άλλη συνέλευση της Εκκλησίας του Δήμου ο Περικλής κλήθηκε να λογοδοτήσει για τις δαπάνες αυτού του τεράστιου οικοδομικού προγράμματος. Μπροστά στις βίαιες διαμαρτυρίες του λαού κατά τη διάρκεια της συνέλευσης, προσφέρθηκε να χρηματοδοτήσει με δικούς του πόρους την αποπεράτωση των έργων, υπό τον όρο να κρατήσει

---

[81] Βλ., π.χ., Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 319c.

[82] Χειροκροτήματα: Δημοσθένης, *Κατά Μειδίου*, 21,14, και Αριστοφάνης, Εκκλησιάζουσες, στ. 427-436. Διαμαρτυρίες: Αισχίνης, *Κατά Κτησιφώντος*, 3, 224. Σφυρίγματα: Ξενοφών, *Ελληνικά*, 6, 5, 49. Γέλια: Αισχίνης, *Κατά Τιμάρχου*, 1, 80-84, Θουκυδίδης, *Ιστορία*, Δ 27, 5.

[83] J. Roisman, «Speaker-audience interaction in Athens. A power struggle», στο I. Sluiter και R.M. Rosen (επιμ.), *Free Speech in Classical Antiquity*, Λέιντεν2004, ο. 261- 278, εδώο. 265.

[84] Βλ. N. Villaceque, *Theatailogdn. Histoire de la democratie comme spectacle. Politique et theatre a Athenes a l'epoque classique* (διδακτορική διατριβή υπό τη διεύθυνση του Pascal Payen, Universite Toulouse-II Le Mirail), 2008, ο. 364.

[85] Πλούταρχος, *Περικλής*, 12, 1.

για τον εαυτό του όλη τη δόξα. Οι συμπολίτες του απέρριψαν αυτή τη λύση και «ξέσπασαν σε φωνές (*ἀνέκραγον*)», ζητώντας του «να αντλήσει πόρους από το δημόσιο ταμείο, χωρίς να λυπάται τα έξοδα».[86] Η σκηνή αυτή αποδίδει με κολακευτικό τρόπο την πειθώ που διέθετε ο Περικλής, υποδεικνύει, όμως, ταυτόχρονα, και τα όρια της επιρροής του. Για να ξεπεράσει τον κίνδυνο που διέτρεχε στο βήμα, ο ηγέτης κατόρθωσε να τιθασεύσει την εχθρότητα του λαού, μόνο όταν απέδειξε τη χρησιμότητα των σχεδίων του για την κοινότητα: ακριβώς επειδή αυτά τα μνημεία πρόσφεραν ακόμα μεγαλύτερη αίγλη στην πόλη, οι Αθηναίοι δικαίωσαν, θορυβωδώς, τον ηγέτη και την πολιτική του για τα δημόσια έργα.

Η λαϊκή πίεση έγινε ακόμα πιο απειλητική στις αρχές του Πελοποννησιακού Πολέμου. Το 430 π.Χ. ο Περικλής χρειάστηκε να επιστρατεύσει όλη του τη ρητορική δεινότητα για να κατευνάσει την οργή του λαού, που ήταν εγκλωβισμένος πίσω από τα τείχη της πόλης και δοκιμαζόταν από τον λοιμό: μόλις και μετά βίας κατόρθωσε τελικά, σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, να κάνει το ακροατήριό του να αλλάξει γνώμη και να τον υποστηρίξει.[87] Ωστόσο, λίγους μήνες αργότερα, όλη η μαγεία του λόγου του αποδείχτηκε ανεπαρκής. Ο Θουκυδίδης δεν στέκεται πολύ σ' αυτό το επεισόδιο, ελάχιστα ένδοξο για τον ήρωά του, αλλά αναφέρει ρητά ότι καθαιρέθηκε από το αξίωμα του στρατηγού κατά τη διάρκεια της συνέλευσης, πιθανώς στο τέλος μιας διαδικασίας όπως η *επιχειροτονία των αρχών*. «Αλλά η καθολική αγανάκτηση εναντίον του Περικλή δεν σταμάτησε παρά μόνον όταν του επέβαλαν χρηματική ποινή».[88] Αφού υποχρεώθηκε να κατέβει από το βήμα, έχοντας χάσει το αξίωμά του από τη μια στιγμή στην άλλη, ο Περικλής αποσύρθηκε στον οίκο του ώσπου να ανακληθεί λίγο αργότερα, όταν οι Αθηναίοι μετάνιωσαν για τη στάση τους.

Ο θόρυβος του λαού, λοιπόν, ήταν ένα αποτελεσματικό αντίβαρο στη ρητορεία ακόμα και του πιο έμπειρου ομιλητή: αυτό το άναρθρο κελάρυσμα μπορούσε να εξουδετερώσει κάθε λόγο, όσο πειστικός κι αν ήταν. Με αυτό τον τρόπο, ο λαός τιθάσευε τις ελίτ: αντί να ελέγχουν εκείνοι το ακροατήριό τους, οι Αθηναίοι ηγέτες βρίσκονταν υπό τον ασφυκτικό έλεγχο του δήμου, στο έλεος των λιγότερο ή περισσότερο αυθόρμητων αντιδράσεών του. Απέναντι σε έναν θόρυβο που μπορούσε να ξεσπάσει ανά πάσα στιγμή, οι ρήτορες δυσκολεύονταν να υποστηρίξουν απόψεις που απείχαν πολύ από τις λαϊκές προσδοκίες.
Θεσμοί που προβλέπουν σχολαστικές ελεγκτικές διαδικασίες, θορυβώδεις αντιδράσεις του λαού στην Εκκλησία του Δήμου, χείμαρροι ύβρεων από τους κωμωδιογράφους, επίμονες φήμες: ιδού ορισμένοι μηχανισμοί που διαμόρφωσαν σταδιακά, κατά τη διάρκεια του 5ου αιώνα, την πολιτική και ιδεολογική κυριαρχία του αθηναϊκού δήμου. Ο Πλάτων ήταν εκείνος που, τον επόμενο αιώνα, έδωσε την καλύτερη περιγραφή αυτής της διαδικασίας που οδήγησε στη χαλιναγώγηση των ελίτ από τον λαό· για τον φιλόσοφο, επρόκειτο για μια σοβαρή παθολογία: «Ποια προσωπική παιδεία θα πρέπει να έχει [ο πολιτικός] για να αντέξει και να μην παρασυρθεί από το ορμητικό ρεύμα τόσων ψόγων ή τόσων επαίνων που τον σπρώχνει όπου θέλει; Δεν θα καταλήξει [ο πολιτικός] να κρίνει το καλό και το κακό όπως εκείνοι [δηλαδή ο λαός]; Δεν θα αποκτήσει τα ίδια ήθη (*ἐπιτηδεύσειν ἅπερ ἄν οὗτοι*) και δεν θα γίνει κι εκείνος ίδιος μ' αυτούς;»[89] Η δημοκρατία εξισώνει τους πάντες προς τα κάτω... Η θεώρηση της πόλης που αναπτύσσει ο Πλάτων έχει έντονα πολεμική χροιά, κατά βάθος, όμως, η παρατήρησή του είναι εύστοχη: τον 4ο αιώνα οι ρήτορες ήταν πλέον αδύνατον να ξεχωρίσουν επιδεικτικά από το πλήθος, προβάλλοντας ως επιχείρημα την υποτιθέμενη ανωτερότητά τους.

---

[86] Πλούταρχος, *Περικλής*, 14, 2. Βλ. σ. 350, και J. Tacon, «Ecclesiastic"Thorubos": Interventions, Interruptions, and Popular Involvement in the Athenian Assembly», *Greece & Rome*, 48, 2(2001), ο. 173-192, εδώ σ. 183.
[87] Θουκυδίδης, *Ιστορία*, Β 60, 1-5.
[88] Θουκυδίδης, *Ιστορία*, Β 65, 3.
[89] Πλάτων, *Πολιτεία*, 6, 492c. Βλ. κεφάλαιο 9, σ. 230-233.

Ωστόσο, αυτή η εξέλιξη δεν ερμηνεύεται πάντα ως αμετάκλητα καταδικαστέο ελάττωμα της Αθηναϊκής Δημοκρατίας. Στον λόγο Περί του στεφάνου, ο Δημοσθένης εξαίρει ό,τι ακριβώς καταγγέλλει ο Πλάτων: «Αυτό που τιμά τον ρήτορα, Αισχίνη, δεν είναι ούτε τα ωραία λόγια, ούτε η δυνατή φωνή· είναι το να επιθυμεί ό,τι επιθυμούν οι πολλοί και το να μισεί και να αγαπά όσους μισεί και αγαπά η πατρίδα».[90] Με αυτά τα λόγια, ο Δημοσθένης αναγνωρίζει ότι η ευθυγράμμιση με τις λαϊκές νόρμες είναι, για τους ρήτορες, επιτακτική ανάγκη· και, έκτων πραγμάτων, τον 4ο αιώνα, οι δημαγωγοί-με την ουδέτερη έννοια του όρου- προσπαθούσαν διαρκώς να γεφυρώσουν το κοινωνικό χάσμα που τους χώριζε από τους απλούς πολίτες.[91]

Αυτή η διαπίστωση των ρητόρων και των φιλοσόφων του 4ου αιώνα ισχύει ήδη για τον Περικλή και την εποχή του; Όχι εντελώς. Ο βίος του στρατηγού μαρτυρεί εκείνη την εύθραυστη ισορροπία ανάμεσα στην επιβίωση του γοήτρου των ελίτ και την ενίσχυση της λαϊκής κυριαρχίας. Ο Περικλής διακρινόταν, ανάμεσα στους συμπολίτες του, τόσο για τον πλούτο όσο και για τη ρητορική του δεινότητα· η δράση του, όμως, αντικατόπτριζε επίσης την έγνοια του να συμβιβάζεται με τις λαϊκές προσδοκίες. Ό,τι άλλαξε κατά τις επόμενες δεκαετίες ήταν αυτός ακριβώς ο πρόσκαιρος συμβιβασμός. Από αυτή την άποψη , η σταδιοδρομία του Περικλή συμβολίζει τόσο ένα σημείο ισορροπίας όσο και μια στιγμή ρήξης: οι Αθηναίοι αισθάνθηκαν ότι ο θάνατός του σηματοδοτούσε το τέλος ενός κύκλου. Η ανατροπή δεν ήταν, βέβαια, ολική: οι «δημαγωγοί» που τον διαδέχθηκαν δεν ήταν νεοφερμένοι που προέρχονταν από τα κατώτερα στρώματα, ούτε έφεραν τα πάνω κάτω στην πόλη.[92] Ήταν ωστόσο οι πρώτοι ηγέτες που πρόβαλαν ρητά την εγγύτητά τους με τον λαό, προκαλώ- ντας, με τη σειρά τους, την οργή των παραδοσιακών ελίτ, οι οποίες εξακολουθούσαν να αποβλέπουν στη διάκριση. Τελικά, ο θάνατος του στρατηγού λειτούργησε, όχι σαν επανάσταση, αλλά σαν αποκάλυψη. Χωρίς τον Περικλή, ήταν αδύνατον να αρνηθεί κανείς κάτι που ήταν πια ολοφάνερο: ό,τι κι αν ισχυρίζεται ο Θουκυδίδης, με όλο τον σεβασμό που του οφείλεται, η Αθήνα ήταν στο εξής, λόγω και έργω, μια δημοκρατία.

[90] Δημοσθένης, *Περί του στεφάνου*, 18, 280.
[91] Βλ. J. Ober, *Political Dissent in Democratic Athens. Intellectual Critics of Popular Rule*, Πρίνστον 1998, σ. 190.
[92] Βλ. κεφάλαιο 9, ο. 222-225.